

**Izveštaj o rezultatima
kvalitativnog istraživanja o
procesu pomirenja na Zapadnom
Balkanu i Turskoj u okviru projekta
„Podijeljena prošlost-zajednička budućnost“**

This project is financed
by the European Union

DIVIDED PAST
JOINT FUTURE

Izveštaj o rezultatima kvalitativnog istraživanja o procesu pomirenja na Zapadnom Balkanu i Turskoj u okviru projekta „Podijeljena prošlost -zajednička budućnost“

Izveštaj izradili:

Mirjana Adamović

Anja Gvozdanović

Marko Kovačić

Zagreb, 2016.

Sadržaj

UVOD	4
TEORIJSKI OKVIR.....	5
METODOLOGIJA	12
CRNA GORA.....	15
ZAKLJUČAK I PREPORUKE	47

UVOD

U okviru projekta „Divided Past – Joint Future“ sprovedena su kvalitativna istraživanja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, Albaniji i Turskoj. Predmet istraživanja obuhvatio je stavove i mišljenja građana, predstavnika javnog, privatnog i civilnog sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja te ulozi civilnog sektora u tim procesima u navedenim zemljama. U skladu sa opšim ciljevima projekta, cilj je empirijskog istraživanja utvrditi mišljenja i stavove predstavnika četiri sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja u sedam zemalja pri čemu je namjera odgovoriti na specifična istraživačka pitanja: 1.) kakva je priroda odnosa učesnika istraživanja prema procesu pomirenja i njegovom napretku u specifičnoj zemlji i regionu i 2) kako učesnici istraživanja ocjenjuju i percipiraju ulogu civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnji mira u specifičnoj zemlji i regionu. S obzirom na to da je jedan od glavnih ciljeva projekta uspostavljanje regionalne društvene laboratorije za mir i pomirenje, istraživanje se jednim dijelom fokusiralo i na recepciju ideje o uspostavljanju međusektorske saradnje.

Ovaj izvještaj sadrži glavne nalaze sprovedenih istraživanja pri čemu je strukturiran na sljedeći način: prvi dio izvještaja daje teorijski okvir koji sadrži relevantne teorijske pristupe izgradnji mira, konkretno konceptu pomirenja; drugi opisuje metodologiju istraživanja; treći dio sadrži glavne istraživačke nalaze po zemljama uz napomenu da se u ovom izdanju nalaze samo nalazi za Crnu Goru. Forum MNE je aktivnosti u sklopu ovog projekta realizovao uz podršku Ministarstva za ljudska i manjinska prava. Posljednji, četvrti dio izvještaja sadrži zaključak i preporuke vezane za unapređenje procesa pomirenja i osnaživanje uloge civilnog društva na području Zapadnog Balkana i Turske.

TEORIJSKI OKVIR

Politike usmjerene izgradnji mira u periodu nakon sukoba unutar jednog društva ili između država većinom se sastoje od četiri komponente koje su ujedno i ciljevi tih politika: prevencija nastavka ili eskalacije nasilnog sukoba u nestabilnim područjima, adresiranje izvora sukoba, (re)izgradnja društvenih institucija i vrijednosti (posebno poštovanja ljudskih prava) i (re)izgradnja institucija vlasti i vladavine zakona (Newman, Paris i Richmond, 2009). Ovi ciljevi nužno podrazumijevaju sprovođenje niza različitih aktivnosti čiji fokus i doseg u velikoj mjeri zavisi od društvenog konteksta i intenziteta prethodnih sukoba.

Kada je riječ o prirodi procesa pomirenja konkretno na Zapadnom Balkanu, valja istaknuti da je ona uska povezana sa evropskim integracijama (npr. vidljivo u Solunskoj deklaraciji iz 2003.g.) što upućuje na međunarodni faktor kao glavni impuls pomirenja u regionu. Pritom, politika EU prema Zapadnom Balkanu u prvom redu naglašava važnost izgradnje države i njenih institucija skladno zahtjevima za članstvo u EU, dok u potpunosti zanemaruje osnaživanje aspekata koje zahtijeva „postkonfliktna izgradnja države“ odnosno one elemente koji bi pripomogli široj rekonstrukciji društva i države proizašle iz rata i sukoba (Kostovicova, 2013). Prema logici EU, proces pomirenja neodvojiv je od institucionalne transformacije koju zahtijeva proces približavanja EU. Međutim, Kostovicova (2013) smatra da je ta logika pogrešna jer počiva na neutemeljenom očekivanju da će se države i društva konfrontirati sa svojom ulogom i odgovornostima za ratne sukobe. Štaviše, suprotne tendencije su uzele maha pa tako sve etničke grupe naglašavaju svoju ulogu žrtve bez kritičke ocjene vlastitog djelovanja tokom ratnih događanja, a ratni zločini su često politizovani i instrumentalizovani nezavisno od postojanja mehanizama tranzicione pravde čiji nenamjerni nusproizvodi nerijetko osnažuju ovakve nepovoljne okolnosti za proces pomirenja (Kostovicova, 2013).

U tom kontekstu, zanimljivo je istraživanje koje pokazuje da je intervencija zapadnih evropskih država u smislu izgradnje mira previdjela specifičnu konfiguraciju mreža koje su nastale pod okriljem rata i tokom

uspostavljanja mira prilagodile svoja djelovanja koja ih održavaju na pozicijama moći, a ujedno otežavaju sprovođenje politika mira (Bojicic-Dzelilovic, Kostovicova, Randazzo, 2016). Takve interesne, klijentelističke i koruptivne mreže sastoje se od predstavnika vojske, sigurnosnih službi, političkih elita, organizovanog kriminala, religijskih vođa koje neformalnim, pa i formalnim otporom prema politikama mira EU u području pravde, ekonomije i sigurnosti nastoje zadržati svoj društveni i politički uticaj stvarajući pritom privid postignutog mira (Bojicic-Dzelilovic, Kostovicova, Randazzo, 2016). U tom smislu, zaključuju autorke, velika je mogućnost da su oni koji promovišu EU prakse i politike istovremeno i oni koji sabotiraju implementaciju tih istih politika i praksi putem uspostavljenih neformalnih mreža na lokalnom nivou.

Pomirenje kao ključni aspekt izgradnje mira

Obično se smatra da je pomirenje potrebno kada društva ili grupe unutar društva koje su u sukobu razviju široko rasprostranjena uvjerenja, stavove, emocije i motivacije koje taj sukob održavaju pri čemu se oponent delegitimizuje, što sprječava razvoj mirnih odnosa (Bal-Tal i Bennink, 2004). Što je zapravo pomirenje? Mnogi će se složiti da ne postoji konsenzus o definiciji pomirenja. U tom smislu, postoje različite konceptualizacije pomirenja. Tako ga jedna definiše kao cilj kojemu se teži, aspiraciju, nadu i u određenoj mjeri kao utopiju. Štaviše, neki ga poistovjećuju sa ponovnim sklapanjem prijateljstva obilježenog povjerenjem koje nadilazi tradicionalne podjele (Marrow, 1999 prema Bar-tal i Bennink, 2004). Autori Bar-tal i Bennink (2004) smatraju da je za pomirenje kao društveni ishod potreban širok i stabilan društveni konsenzus i podrška – kako strukturna tako i kulturna. Strukturni elementi obuhvataju niz aktivnosti formalnog tipa poput demilitarizacije, razmjene predstavnika u svim relevantnim društvenim sferama (ekonomiji, politici, kulturi), uspostavljanje redovne komunikacije i dijaloga između državnih lidera, razvoj slobodne trgovine, zajedničkih privrednih projekata, razmjenu informacija i kulturnih dobara. Međutim, Bar-Tal i Bennik naglašavaju kako se rješenje dugotrajnih nasilnih sukoba, pa tako ni postizanje pomirenja ne nalazi u strukturnim elementima – njihova uloga ograničena je na facilitaciju važnijeg elementa – psihološkog procesa koji podupire mir. Suština pomirenja, prema njihovim riječima je psihološki proces koji zahvata većinu članova društva, a sastavljen je od motivacija, ciljeva, uvjerenja, stavova i emocija koji su dijametralno suprotni onima koji su do sukoba doveli. Može se reći da je postizanje pomirenja u suštini temeljeno na radikalnim promjenama u psihosocijalnim odnosima

kako prema vlastitoj grupi, tako i prema donedavnom oponentu što uključuje i transformaciju prisutnu na emocionalnom nivou – pretvaranje kolektivnog osjećaja straha i mržnje u nadu i pozitivnu orijentaciju prema zajedničkoj budućnosti (Bal-Tal i Bennink, 2004).

Takođe, govori se i o pomirenju kao načinu rješavanja rezidua konflikta i trauma odnosno događaja koji su proizveli bol i patnju mnogim ljudima (Hutchison i Bleiker, 2013). Ono je sveobuhvatan, ali dobrovoljan proces koji se sastoji od otkrivanja i suočavanja sa istinom o događajima koji su obilježili sukob, uspostavljanja pravednih odnosa što zahtijeva funkcionisanje pravosudnog sistema, opraštanja, rada na uspostavljanju međuljudskih veza i povjerenja, suočavanja, priznavanja i učenja iz prošlosti, a podrazumijeva i nalaženje načina da se živi s pogledom prema budućnosti (Bloomfield, Barnes i Huyse, 2003; Santa-Barbara, 2007). Odnosno, radi se o „procesu kroz koji se društvo kreće od podijeljene prošlosti ka zajedničkoj budućnosti“ (Bloomfield, 2003:12). Hamber i Kelly (2004) smatraju da pomirenje uključuje pet međusobno povezanih dimenzija koje obuhvataju temporalni, relacijski, kulturni i strukturni aspekt. Proces pomirenja stoga počiva na razvoju zajedničke vizije budućnosti s istovremenim priznavanjem i preuzimanjem odgovornosti za prošlost uspostavljajući razne mehanizme za dostizanje pravde, iscjeljenja, restitucije, reparacije i restoracije. Takođe, uključuje izgradnju pozitivnih veza koje su obilježene vrijednostima povjerenja, tolerancije, prihvatanja sličnosti i razlika ali i promjenu dominantnih stavova jednih o drugima, kao i transformaciju emocija – kultura straha, nepovjerenja i nasilja treba biti zamijenjena poštovanjem ljudskih prava i različitosti i participativnom političkom kulturom.

Sve rečeno ide u prilog tezi da je temelj izgradnje mira i pomirenja „ozdravljenje“ veza i međuljudskih odnosa u post-konfliktnim društvima. Pritom, takvo sveobuhvatno razumijevanje procesa pomirenja zahtijeva aktivnu uključenost i iskrenu predanost svih relevantnih društvenih aktera na svim nivoima društva.

Akteri u procesu pomirenja

Lederach (1997) smatra da se ključ procesa pomirenja nalazi na lokalnom nivou i da je uticaj međunarodnih faktora potrebno svesti na podršku unutrašnjim akterima u njihovim nastojanjima da se izgradi mir.

Akteri na najvišem nivou vođstva

Pomirenje koje potiče iz ove ravni može se zvati „političkim“ ili pak „pragmatičnim“ (Bloomfield, 2006). Ono je javno vidljivo posebno u uspostavljanju novog načina rada institucija vezanih uz pomirenje koje su prethodno dogovorene političkim putem. Kada je riječ o Balkanu, uvažavajući različitosti pojedinačnih društvenih konteksta, Žagar (2010) utvrđuje da politička volja i spremnost na započinjanje procesa pomirenja u većini zemalja regiona ne postoji ili je vrlo ograničena. Ukoliko postoji na deklarativnom nivou onda je riječ o kooptaciji (Bjorkdahl i Hoglund, 2013) odnosno uvođenju pojedinih procedura ili institucija kako bi nominalno u očima međunarodnih aktera (prije svega Evropske unije) formalno udovoljili zahtjevima ili očekivanjima, dok se u stvarnosti aktivnosti koje bi doprinijele pomirenju ne sprovode. Dodatan dokaz da pomirenje kao proces naprosto nije na stvarnoj političkoj agendi zemalja regiona, Žagar (2010) prepoznaje u jednom formalnom paradoksu. Naime, iako se pomirenje kao pojam navodi u tekstovima niza deklaracija i dokumentata u čitavom regionu Zapadnog Balkana (i to obično u kontekstu ljudskih prava, zaštite prava manjina, povratka izbjeglica i sl.), ti isti dokumenti uopšte ne definišu principe pomirenja i kako ga je uopšte moguće sprovesti te čime bi ono trebalo rezultirati. Takvo stanje stvari posebno je zabrinjavajuće uzme li se u obzir istraživački nalaz da upravo akteri na ovom nivou imaju najveći i ključan uticaj na dinamiku i uspjeh implementacije aktivnosti izgradnje mira u društvu (Paffenholz, 2014).

Akteri srednjeg nivoa vođstva

Srednji nivo vođstva čine etničke i religijske vođe, intelektualci, lideri organizacija civilnog društva, a iz ekonomske sfere mali i srednji preduzetnici. Radi se, u principu, o pojedincima koji nemaju političku i vojnu moć niti njima aspiriraju, međutim održavaju odnose s najvišim nivoom. Takođe, povezani su sa stručnjacima koji pripadaju „drugoj strani“ i u tom smislu održavaju takvu mrežu koja nadilazi identitetske podjele. Ovi tipovi aktera takođe imaju dobar uvid u „stanje na terenu“, poznaju društveni kontekst kao i odnose moći na najvišem društvenom nivou (Lederach, 1997).

Upravo je ovaj „middle-out“ pristup ili pristup srednjeg nivoa „prema van“ po Lederachu ključan u izgradnji mira jer nudi visok potencijal za stvaranje infrastrukture za uspostavljanje odnosa, ali i vještine i znanja koji mogu održati taj proces. Stoga će se u nastavku teksta, a u skladu sa postavkama istraživanja, pobliže prikazati uloga organizacija civilnog društva u izgradnji mira i procesu pomirenja.

Uloga organizacija civilnog društva u izgradnji mira

Civilno društvo, uopšteno rečeno je „prostor između porodice, države i tržišta gdje se građani udružuju zbog promocije zajedničkih interesa.

OCD su u procesu pomirenja važne jer se bave zaštitom građanskog života i slobode u odnosu na državne i ne-državne aktere, zatim monitoringom vladinih aktivnosti i aktera u konfliktu obzirom na različite probleme od korupcije do ljudskih prava, zagovaranjem specifičnih interesa posebno marginalizovanih grupa ali i učestvovanjem u pregovaračkim procesima, facilitacijom, odnosno uspostavljanjem veza za podršku saradnji između interesnih grupa, institucija i države, te pružanju usluga i pomoći građanima u aktivnostima koje se tiču pomirenja (Foster i Mattner, 2006).

U kontekstu izgradnje mira važno je napomenuti snage, slabosti i izazove s kojima se suočavaju organizacije civilnog društva. Prednosti, odnosno snage OCD-a u procesu izgradnje mira nalaze se u specifičnostima njihove strukture, obilježja ali i funkcija (Foster i Mattner, 2006). Tako imaju kvalitetan uvid u „stanje na terenu“ i u način implementacije politika na lokalnom nivou. Organizacije koje neposredno rade u lokalnoj sredini stvorile su određenu reputaciju i time uživaju visok stepen povjerenja i legitimiteta od strane građana što svakako doprinosi promociji i uspjehu projektnih aktivnosti. Takođe, njihova struktura je fleksibilna što im omogućava lakše prilagođavanje određenom kontekstu.

Slabosti ili ograničenja OCD-a u izgradnji pomirenja tiču se ograničenih organizacijskih kapaciteta i finansiranja, te fokusiranosti na lokalni nivo. Zatim, postavlja se pitanje legitimiteta obzirom na širinu baze te prisutnost često napetih odnosa s vladajućima koji im ukazuju nepovjerenje.

Imajući ovo na umu, potrebno je navesti konkretan doprinos civilnog društva procesu pomirenja na Zapadnom Balkanu. Doprinos civilnog društva ključan je u pogledu insistiranja da se masovna stradanja i narušavanja ljudskih prava iz nedavne prošlosti uvrste na političku agendu regiona (Kostovicova, 2013). Kostovicova (2013) izdvaja tri važne uloge civilnog društva u postkonfliktnom periodu Zapadnog Balkana koje se ogledaju u promociji javnih rasprava o odgovornostima za ratne zločine, uticaju na donošenje politika i zastupanje tranzicione pravde u implicitnom i eksplicitnom smislu. Države su, naime, sklone iskorištavati optužnice međunarodnog krivičnog tribunala za prikazivanje vlastite nacije kao žrtve, dok je civilno društvo praktički svojim djelovanjem delegitimizovalo kolektivne pretpostavke o viktimizaciji suočavajući društvo ali i državu

sa vlastitom odgovornošću za zločine. Uticaj civilnog društva na politike ogleda se u njegovoj kompenzaciji slabosti države posebno kada je riječ o preuzimanju krivičnih predmeta sa međunarodnog suda na domaće sudove. Naime, civilno društvo je u tom slučaju praktično preuzelo funkciju nadzornog tijela vezano za politike nagrađivanja nekažnjavanja, izbjegavanja odgovornosti i marginalizovanja žrtava masovnih zločina. Regionalno civilno društvo je takođe preuzelo ulogu zastupnika pomirenja i tranzicione pravde nadilazeći unutardržavne i međudržavne etničke podjele i povezujući se u civilno-društvene mreže (npr. Youth Initiative for Human Rights, Regional Women's Lobby for Peace itd.).

Izazovi s kojima se civilno društvo susrijeće u izgradnji mira i procesima pomirenja povezani su sa unutrašnjim i kontekstualnim razlozima (Kostovicova, 2013). Naime, izazovi su sadržani u nedostatku kapaciteta samog civilnog društva (nedostatak mogućnosti za prikupljanje sredstava i nedostatak ekspertize za kompleksna pitanja vezana uz specifične politike), zatim u odnosu prema državnim i vandržavnim donatorima (nedostatak finansijske autonomije koja utiče na njihovu javnu percepciju i legitimitet za dijalog s državom oko donošenja politika), te u njegovoj (ne)koherentnosti u ulozi društvenog aktera u procesu pomirenju (fragmentiranost, prioritet nacionalnog ispred transnacionalnih način djelovanja – primaran okvir za aktivnosti civilnog društva predstavljaju države pri čemu je REKOM izuzetak). Takođe, kao izazov valja napomenuti i „neliberalne alijanse“ koje se stvaraju između društvenih grupa koje pripadaju neliberalnom civilnom društvu (oni koji propagiraju nacionalnu isključivost i anti-EU retoriku) i onih državnih nivoa koji pružaju otpor adresiranju pitanja odgovornosti za sukobe i posljedice tih sukoba (Kostovicova, 2013).

Uloga privatnog sektora u izgradnji mira

Ekonomski razvoj počiva na izgradnji mira, ali i obratno, izgradnja mira facilitirana je ekonomskim razvojem. Prisutnost sukoba često se negativno odražava na poslovanje na lokalnom nivou – destrukcija infrastrukture, gubitak radne snage, povlačenje inostranog kapitala, visoki troškovi sigurnosti, gubitak tržišta, doprinose visokim troškovima sukoba za privatni sektor (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005). Stoga, polazi se od pretpostavke da je privatnom sektoru u interesu izgradnja mira. Međutim, uloga ovog sektora u izgradnji mira je minimalna i slabo istraživana (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005). Ipak postoje primjeri koji potkrepljuju aktivnu ulogu poslovnog sektora u periodu nakon nasilnih sukoba. Kao „insajderi“ preduzetnici nerijetko učestvuju u pregovaračkim timovima u formalnim mirovnim pregovorima, a kao vanjski akteri doprinose izgradnji povjerenja

između sukobljenih strana, lobiranju za mir, savjetuju i dijele „know-how“ (Banfield i Gunduz, 2006).

Zapravo je uticaj privatnog sektora na izgradnju mira onoliko koliko je politička i društvena klima povoljna za izgradnju mira.

Akteri najniže razine vodstva

Treći nivo aktera u procesu pomirenja, grass-root područje čini najveći broj ljudi koji su usmjereni na održanje vlastite životne egzistencije i iz prve ruke osjećaju atmosferu prožetu animozitetom, netrpeljivošću i mržnjom u svakodnevnom životu (Lederach, 1997). Osim toga, tu spadaju i članovi organizacija civilnog društva koji se bave projektima na lokalnom nivou, ali i ljudi koji generalno rade „na terenu“ u različitim područjima života od obrazovanja do zdravstva. Pristup izgradnji mira iz ove perspektive naziva se odozdo prema gore i taj uticaj je ograničen – osim što nemaju kapaciteta za sprovođenje sveobuhvatnih programa, često su pritisnuti siromaštvom i borbom za egzistenciju (Lederach, 1997). Od ovog sociokulturnog nivoa (Bloomfield, 2006) kreće pomirenje odozdo prema gore pri čemu se zapravo radi o društvenom impulsu sociopsihološke transformacije veza između ljudi. Za razliku od pomirenja na strukturnom/političkom nivou koji uključuje kompromis i pragmatičnost, na individualnom nivou pomirenje označava transformaciju veze i uspostavljanje interakcije između ljudi koji su bili direktno uključeni u sukobe i proizvodnju boli onima „drugima“, kako bi zajedno odlučili o budućnosti svog suživota (Bloomfield, 2006).

Ovdje je posebno korisno spomenuti Allportovu (1954) teoriju kontakta u kojoj navodi uslove koje je potrebno zadovoljiti kako bi se minimizirale predrasude, stereotipi i uopšte diskriminatorne prakse većine nad manjinom. Radi se o dugotrajnom procesu koji za uspješnost zahtijeva i ispunjenje nekih kriterijuma. Prvo, za uspješno razbijanje predrasuda potrebno je da pripadnici sukobljenih grupa koji stupaju u kontakt dijele slična obilježja posebno u smislu socioekonomskog statusa i kulturnog kapitala s obzirom na to da upravo ova obilježja najviše utiču na pozicioniranje u odnosu. Zatim, obje grupe bi trebalo da rade na istom jasno definisanom cilju koji svi nalaze korisnim, a pritom mogu iskoristiti vlastita znanja i potencijale za dostizanje toga cilja. U tom smislu, važno je njegovati unutargrupnu saradnju pri čemu bi trebalo obeshrabrivati suparništvo. Potrebno je da takva saradnja ima podršku izvana u obliku „dobrog običaja“ ili formalnih autoriteta koji uživaju ugled među ovim grupama. Uz sve navedeno, potrebno je podsticati ličnu interakciju neformalnog tipa kako bi se ljudi mogli bolje upoznati na subjektivnoj

ravni i povezati se temeljem ostalih aspekata identiteta koji ih povezuju. Na taj način stvara se povjerenje na individualnom nivou.

Međutim, još jedan faktor je veoma važan mada je već jednim dijelom prethodno spomenut. Društveno povjerenje (ono ne uključuje povjerenje u primarne grupe poput porodice i prijatelja već prije svega u članove društva koje lično ne poznajemo) u velikoj je mjeri posredovano institucionalnim povjerenjem. To znači da se ne može očekivati restoracija veza povjerenja na individualnom nivou ukoliko je raširena percepcija da institucije društva funkcionišu nepošteno, a time i nepouzđano. Prije svega, tu se, osim na funkcionisanje pravosudnog sistema, literatura često osvrće na politički sistem kao ključan u „proizvodnji“ društvenog povjerenja. Politička korupcija i klijentelizam direktno štete potencijalu izgradnje međuljudskog povjerenja, a onda, posljedično i pomirenja. Na tom tragu, realnost nekih društava Zapadnog Balkana pokazuje da dolazi do snažne polarizacije između „običnog naroda“ koji se nalazi na dnu vertikalne osi moći i političke elite na njenom vrhu (Jensen, 2016). Običan narod opisujući taj odnos koristi diskurs objekta, a ne subjekta (Jensen, 2016) pri čemu izražava ne samo distanciranost od politike već odbojnost i duboko nepovjerenje prema institucijama vlasti. Istovremeno, taj isti običan narod, unjedinjen u osudi načina rada političkih i državnih elita, unutar sebe je oslabljen vrijednosnim antagonizmima i borbom za egzistenciju pa međuljudsko povjerenje ne dopire dalje od bliskih rođaka. Takav nesrećan spoj ima dalekosežne reperkusije na potencijal postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana za iskreno i pošteno učestvovanje u zahtjevnom i sveobuhvatnom procesu pomirenja.

METODOLOGIJA

Istraživanje je sprovedeno u sedam zemalja (Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, Albaniji i Turskoj) u periodu od aprila do novembra 2016. godine, a sastoji se od dva dijela. Prvim dijelom istraživanja prikupljani su sekundarni podaci u cilju analize postojećeg stanja u svakoj pojedinoj zemlji analizirajući važeće strategije i politike koji se bave procesom pomirenja i koje opisuju formalne političke ciljeve u području mira i pomirenja. Pored mapiranja važećih dokumenata i javnih tijela zaduženih za pomirenje, ukoliko postoje, zadatak je bio istražiti i nalaze

relevantnih istraživanja koja se tom temom bave. Analizom sekundarnih podataka, dobijen je uvid u najvažnije elemente političkog konteksta koji omogućava pretpostavke za društvene procese koji za cilj imaju izgradnju mira i pomirenja te u elemente društvenog konteksta koji empirijski pokazuju u kojoj je mjeri i u kojim društvenim segmentima pomirenje prisutno. Drugi dio istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje mišljenja i stavova predstavnika četiri sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja u svakoj zemlji Zapadnog Balkana i Turske. Pritom, ovaj se istraživački dio temelji na nalazima fokus grupa koje su sprovedene sa predstavnicima četiri sektora (privatni, javni, civilni sektori i građani) u sedam država. U istraživanju su vrlo važnu ulogu imali nacionalni istraživači¹, odnosno stručnjaci u području mirovnih tema, a koji su prikupili sekundarne podatke i organizovali, te moderirali fokus grupe. Prikupljene podatke i transkripte analizirala je i interpretirala grupa istraživača iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu².

Empirijsko istraživanje podrazumijevalo je organizaciju i sprovođenje fokus grupa i to na sljedeći način. U svakoj zemlji organizovano je sedam fokus grupa: po dvije fokus grupe predstavnika civilnog društva, privatnog sektora i građana te jedna fokus grupa predstavnika javnog sektora. Obzirom na prirodu istraživanja, napravljena je podjela ne samo prema sektorima već i prema područjima pogođenih sukobom. Stoga je organizovano ukupno sedam fokus grupa s predstavnicima pojedinih sektora u glavnom gradu zemlje i u postkonfliktnom području: u glavnom gradu su sprovedene ukupno četiri fokus grupe (privatni sektor, javni sektor, civilni sektor i građani), a u postkonfliktnom području tri fokus grupe (privatni sektor, civilni sektor i građani). Takva podjela omogućila nam je uvid u različita razumijevanja procesa pomirenja i njegovog napretka u odnosu na sektor ali i na eventualnu kvalitativnu razliku poimanja pomirenja i glavnih aktera u tom procesu obzirom na društveni kontekst koji (u većoj ili manjoj mjeri) zahtijeva snažniji angažman po pitanju izgradnje mira.

U Crnoj Gori fokus grupe organizovane su u Podgorici i Rožajama.

Profili učesnika po fokus grupama određeni su ciljevima i prirodom istraživanja. Tako je u fokus grupi javnog sektora uzorak namjeren, s obzirom na to da se nastojalo okupiti pojedince koji predstavljaju „street level bureaucrats“ (Lipski, 1980), odnosno onu podgrupu zaposlenih u državnim institucijama koji sprovode ili osnažuju aktivnosti predviđene

1 Irida Agolli za Albaniju, Jasmin Jašarević za Bosnu i Hercegovinu, Nora Ahmeti za Kosovo, Ilija Jovanović za Srbiju, Tamara Ćirgić za Crnu Goru, Toše Zafirov za Makedoniju i Varduhi Balyan za Tursku.

2 Mirjana Adamović, Anja Gvozdanović i Marko Kovačić

zakonima ili javnim politikama vezanim uz pomirenje, izgradnju mira, prava manjina i sl. Fokus grupa privatnog sektora obuhvatala je predstavnike malog i srednjeg poduzetništva, a fokus grupa civilnog sektora okupila je predstavnike organizacija civilnog društva koje su usmjerene na temu pomirenja, interkulturnog/međuetničkog dijaloga, ljudskih prava i sl.

Uzorak fokus grupe građana je jedini bio prigodnog tipa, pri čemu je trebalo da bude zadovoljen uslov da predstavnici građana u postkonfliktnom području budu pripadnici nacionalne, odnosno vjerske manjine.

U obradi i analizi podataka korišten je program za kvalitativnu analizu NVivo 11.

Struktura analize podataka svake pojedine zemlje sadrži neke zajedničke elemente. Nakon uvodnog dijela temeljenog na sintezi sekundarnih podataka o političkom i društvenom kontekstu pojedine zemlje, predstavljaju se nalazi empirijskog istraživanja koji su podijeljeni u pet dijelova, slijedeći pitanja postavljena ispitanicima u fokus grupama. Započinje se konceptualizacijom pojma pomirenje, tj. prezentacijom različitih perspektiva i narativa učesnika. Nakon toga, analizira se poimanje aktera koji bi trebali pospješiti pomirenje, uzimajući pritom u obzir nacionalni i regionalni nivo. te ističući različite mehanizme koji bi doprinijeli ostvarenju tog cilja. Potom, treći dio posvećen je ulozi civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnje održivog mira, dok se četvrti dio odnosi na saradnju između sektora. Naime, fokus grupama željeli smo ispitati potencijal za regionalnu saradnju između različitih zemalja s ciljem izgradnje zajedničkog interdisciplinarnog međusektorskog prostora koji bi akcelerirao procese pomirenja. Analiza završava rekapitulacijom, ekstrakcijom najzanimljivijih ili najrelevantnijih nalaza kao i specifičnim preporukama za pojedinu zemlju sa svrhom pospješivanja procesa pomirenja. Kao što je već pomenuto, u ovoj, sažetoj verziji istraživanja, nalazi se samo dio koji se odnosi na Crnu Goru.

CRNA GORA

Nakon višestranačkih izbora održanih 1990. godine na kojima je pobijedio Savez komunista Crne Gore (kasnije preimenovan u Demokratsku partiju socijalista) Crna Gora, 1992. godine, postaje dio SR Jugoslavije (srbijsko-crnogorske federacije). Momir Bulatović, 1993. godine postaje predsjednik države, dok premijer postaje Milo Đukanović. Kao dio federacije, Crna Gora je od 1992-1996. bila podvrgnuta ekonomskim sankcijama da bi 1997. godine započeo raskol u stranci koji je doveo do političkog sukoba Momira Bulatovića i Mila Đukanovića. Đukanović je za razliku od Bulatovića (sklonom srpskoj politici) zagovarao nezavisnost, otvorenost Zapadu i ravnopravnost unutar savezne države. Na predsjedničkim izborima 1997. godine pobijedio je Milo Đukanović, dok su na parlamentarnim sljedeće godine pobjedu odnijeli Đukanović i reformistička koalicija orijentisana na samostalnost Crne Gore. Crna Gora se direktno suprotstavljala implementaciji saveznih zakona čak i u vrijeme u kojem je Bulatović bio premijer SR Jugoslavije (1998.). Za vrijeme napada NATO-a na Jugoslaviju (1999.) takođe se nastojala držati izvan tih sukoba. Niti reorganizacija državne zajednice (2003.) nije zaustavila nastojanje Crne Gore da postane samostalna država pa je ona 2006. godine proglasila samostalnost. Koalicija koju je predvodila DPS (Demokratska partija socijalista) i Milo Đukanović pobjeđivala je na izborima od 2002-2012. godine. Od 2003. godine predsjednik države je kandidat koalicije Filip Vujanović.³

Crna Gora nije ratovala na svojoj teritoriji tokom 1990-ih iako je u tom razdoblju na područjima bivše SFRJ veliki broj njenih građana mobilizovan (čak i nasilno), te je kroz rezervni sastav tadašnje JNA učestvovao u ratu.⁴

Relativno manji broj događanja (o kojima će kasnije biti riječi) u kojima je došlo do stradanja na području Crne Gore nije imao značajniji uticaj na međuetničku dinamiku. Može se reći da su, uzimajući u obzir broj stradalih u drugim područjima SFRJ, ratna dešavanja većih razmjera relativno zaobišla Crnu Goru, iako porodice i dalje traže svoje poginule i nestale oko čega su angažovane i institucije sistema kao i organizacije civilnog društva.

³ Izvor: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=12765> (23. studeni 2016.)

⁴ Milo Đukanović koji je 1991 godine bio premijer Crne Gore izrazio je u svojstvu predsjednika Crne Gore (2000.) žaljenje zbog uloge Crne Gore u ratu u Hrvatskoj u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Tom prilikom izjavio je da treba utvrditi individualnu odgovornost za ratne zločine no do 2016. godine nije pokrenut nikakav postupak utvrđivanja odgovornosti (krivične, političke) za ta događanja. Izvor: <http://www.recom.link/sr/dvadeset-pet-godina-bez-istraga-za-bombardovanje-dubrovnika/> (24. studeni 2016.)

Kako bi potvrdila svoju orijentisanost prema podržavanju mira na području bivše Jugoslavije, Crna Gora je usvojila 9. jula 2009. Deklaraciju o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici. Osim toga, potpisnica je najvažnijih međunarodnih dokumenata u području ljudskih prava: Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju krivičnog djela genocida; Konvencije o nezastarijevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti te Međunarodne konvencije o zaštiti svih osoba od prinudnog nestanka. Ipak, iako je bilo inicijativa, Crna Gora nikada nije usvojila Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava niti je uspostavila poseban istraživački centar koji bi doprinio utvrđivanju istine o događanjima u periodu od 1991-2001.

Od obnove samostalnosti od Crne Gore se posebno očekivalo da će sprovesti istrage i suditi za krivična djela počinjena u ratu, te da će ostvarivati punu saradnju sa Haškim tribunalom. Glavni uslov koji je još 2011. godine Crnoj Gori postavila Evropska komisija je postizanje stabilnosti institucija koje bi trebalo da omogućе vladavinu prava, kako bi se otvorili pregovori za njeno članstvo u Evropskoj uniji dok je godinu dana ranije sugerisala „depolitizovan sistem izbora članova sudskog i tužilačkog savjeta i državnih tužilaca, zasnovan na zaslugama, kao i kroz jačanje nezavisnosti, autonomije, efikasnosti i odgovornosti sudija i tužilaca“ (Ljudska prava u Crnoj Gori 2010-2011: 22). U Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014. godinu tvrdi se da nije bilo ozbiljnijeg nastojanja Crne Gore u istraživanju, procesuiranju i kažnjavanju ratnih zločina u skladu s međunarodnim standardima (Evropska komisija, 2014: 24).

U Crnoj Gori vođena su četiri suđenja za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika i civila; 1) suđenje za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika i civila u logoru Morinj 1991. godine; 2) suđenje za ratne zločine protiv civilnog stanovništva – izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, tzv. deportacija izbjeglica u maju 1992. godine; 3) suđenje za zločine protiv civilnog stanovništva u predjelu Bukovice 1992. i 1993. godine; 4) suđenje za ratne zločine protiv civilnog stanovništva, izbjeglica sa Kosova, u predjelu Kaluđerskog laza iz 1999. godine (Akcija za ljudska prava, 2013). Na osnovu zapovjedne odgovornosti u Crnoj Gori nije pokrenuta niti jedna optužnica te je uprkos preporuci Evropske komisije o potrebi kažnjavanja ratnih zločina Vlada Crne Gore nadležnost za procesuiranje ratnih zločina prebacila na redovna, viša tužilaštva nadležna za procesuiranje svih ostalih krivičnih djela.⁵

⁵ Izvor: Tea Gorjanc Prelević Tranziciona pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama (glasovi institucija, vjerskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava), 2015: 22.

„Od navedenih predmeta jedino je suđenje za zločine u predjelu Bukovice okončano donošenjem pravosnažne presude 22. marta 2012. godine. Ovom presudom su pravosnažno oslobođena sedmorica optuženih za ovaj zločin. Suđenje za zločine u Kaluđerskom laz, koje je počelo 19. marta 2009. do kraja maja 2013, četiri godine kasnije, nije dovedeno ni do prvostepene presude. U predmetu Morinj, prvostepena presuda je ukinuta dva puta i suđenje pred prvostepenim Višim sudom u Podgorici, u vrijeme objavljivanja izvještaja bilo je u toku po treći put. U predmetu Deportacija izbjeglica, prvostepena presuda je ukinuta, ponovljeno suđenje je okončano i donijeta je druga oslobađajuća presuda, na koju su žalbe Apelacionom sudu podnijeli Vrhovni državni tužilac i porodice oštećenih. U predmetu Morinj, četvorica od ukupno šestorice okrivljenih do sada su nepravosnažnim presudama prvostepenih sudova proglašeni krivima, dok su dvojica pravosnažno oslobođena odgovornosti. U predmetu Deportacija izbjeglica, u obje prvostepene presude sud je optužene oslobodio odgovornosti“ (Akcija za ljudska prava, 2013: 5).

U Crnoj Gori „nije sproveden ni proces lustracije ni provjere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije, jer za to i nema zakonskog osnova. Postupci za reparacije u nekim slučajevima, kao što su Kaluđerski laz i žrtve NATO bombardovanja u mjestu Morinj, prekinuti su do okončanja krivičnog postupka ili je proglašena zastarelost. Spomenici žrtvama ne postoje, uprkos zahtjevima građanskog društva.“ (Evropska komisija, 2014: 24).

Aktivnosti civilnog društva na ostvarenju tranzicijske pravde nisu zaobišle Crnu Goru kao ni sve ostale zemlje koje su bile uključene u ratna zbivanja u regionu. U koaliciji REKOM⁶ djeluje niz pojedinaca i organizacija civilnog društva iz Crne Gore. Podgorica je bilo prvo mjesto na kojem je Inicijativa za REKOM predstavila regionalni tim zagovarača i zatražila političku podršku od predsjednika Filipa Vujanovića 2011. godine, a u sklopu promjene strategije da „iz sfere civilnog društva pređe na politički nivo, jer države, vlasti i parlamenti mogu dovesti do realizacije te ideje“.⁷ Osnivanje REKOM-a podržali su iste godine Demokratska partija socijalista i Socijaldemokratska partija Crne Gore.

Akcija za ljudska prava objavila je 2013. godine izvještaj “Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori” koji na osnovu analize suđenja za ratne zločine zaključuje kako je od 22 ljudi okrivljenih za ratne zločine, samo četvoro

⁶ Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine, za čije se osnivanje zalaže Inicijativa REKOM.

⁷ To je izjavila Nataša Kandić izvršna direktorica Fonda za humanitarno pravo. Izvor: <http://www.vesti.rs/Politika/Crna-Gora-REKOM-vazan-za-suocavanje-sa-prosloscu-drzava-regiona.html>

proglašeno krivima, a preostalih 18 ljudi je oslobođeno odgovornosti, od toga 9 pravosnažno. Razlozi „leže u propustima državnog tužilaštva i nadležnih sudova da u potpunosti primijene međunarodno humanitarno pravo“ (2013: 6) koje je obavezivalo, a i danas obavezuje Crnu Goru. Pogrešnom interpretacijom humanitarnog i krivičnog prava umanjene su šanse za pravедno suđenje, te kao da se nastojala umanjiti odgovornost okrivljenih pripadnika Vojske Jugoslavije i crnogorske policije.

Centar za građansko obrazovanje iz Crne Gore, inače jedan od pokretača Inicijative REKOM, objavio je izvještaj Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori – slučaj “Morinj (Marić, 2014) u kojem ističe kako je suočavanje s prošlošću nezaobilazno u izgradnji građanskog društva. U izvještaju se kritički intonirano informišu ali i prozivaju mnoge visokopozicionirane osobe da su bile involvirane u ratna zbivanja te da su bile u prilici opstruirati istražne radnje i sudske procese. Ovakvim pristupom civilno društvo vrši pritisak na vlast i javnost putem proširivanja baze podatka o ratnim zločinima te ostvaruje saradnju sa drugim organizacijama civilnog društva iz regiona u nastojanju sagledavanja multidisciplinarnih uzroka i posljedica slučaja Morinj za crnogorsko društvo.

Osim na izvještajnom nivou, pomirenje je bilo tema dvaju empirijskih istraživanja. Prvo istraživanje Stavovi studenata pravnih fakulteta o suočavanju s prošlošću, sproveda je Građanska alijansa (Građanska alijansa, 2014). Namjera istraživanja bila je podstaći dijalog o ratnim zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava kako ona ne bi pala u zaborav. Rezultati su pokazali kako koncept suočavanja s prošlošću studentima nije blizak, a značajnom broju studenata nije bio niti bitan. Iako nema niti jednog slučaja iz Crne Gore koji se dogodio u Crnoj Gori i koji je procesuiran u Hagu pred Međunarodnim sudom, 11% studenata je smatralo da je procesuiranje izvršeno što govori u prilog neinformisanosti i neznanju studenata. Čak 75,6% studenata nije bilo upoznato je li neki ratni zločin koji se dogodio u Crnoj Gori procesuiran pred domaćim sudstvom, odnosno čak 76,7% studenata tokom školovanja nije imalo informacije o počinjenim ratnim zločinima na tlu Crne Gore. U odnosu na ranije razdoblje, istraživanje zaključuje kako je došlo do porasta broja studenata koji nisu bili upoznati s ratnim zločinima.

Balkanska istraživačka mreža BIRN⁸ sproveda je istraživanje u vezi s poslijeratnom stihijom podizanja spomenika na Balkanu. Nastojalo se utvrditi kako države i etničke grupe koriste simboliku spomenika kako bi predstavile vlastitu interpretaciju događaja iz prošlosti te na koji način

8 <http://www.balkaninsight.com/rs/page/balkanska-tranziciona-pravda-suprotstavljena-se%C4%87anja>

manipulišu istorijom da bi osvojile političku vlast. Istraživanje se bavilo i pitanjem kako bi spomenici trebalo da izgledaju da bi promovisali mir, a ne sukobe iz prošlosti. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno sedam zemalja regiona. Istraživanje je pokazalo da je od rata izgrađeno 13 spomenika koje je od 2008. godine odobrilo Ministarstvo kulture, ali Vlada nije imala evidenciju o javnim sredstvima koja su na njih utrošena. Kao jedini pokušaj koji bi mogao doprinijeti pomirenju navodi se spomen ploča žrtvama rata iz 1990-ih u parku Pobrežje u Podgorici. Što se regije tiče, većina vlada nije imala predstavu o tome što je sve izgrađeno i gdje se nalazi.

Rezultati empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja, prihvatanje i prepreke pomirenju

Tema pomirenja o kojoj govore predstavljeni narativi uveliko je povezana sa stavovima ispitanika o ratnoj prošlosti Crne Gore. U istraživanju je pronađen niz diskursa koji idu od tzv. „nulte tačke“ (pomirenja ne treba biti jer nije bilo niti rata) do onih koje ukazuju da pomirenje nije ostvareno, odnosno da je riječ o dugoročnom procesu. Primjer neutralnog diskursa su sljedeća dva narativa, prvi, koji Crnu Goru smješta izvan ratnog konteksta i drugi, koji govori o mladima i njihovoj nezainteresiranosti za pomirenje.

Smatram da nema potrebe da se mirimo, jer nismo niti bili u ratu. (Civilni sektor, Podgorica)

Mlađa generacija nema direktno iskustvo ratovanja ili progonstva pa je zapažena apatičnost i manjak interesa za rat ali i politička zbivanja. To je u skladu s uvodnim empirijskim pokazateljima prema kojima mladi nemaju informacije o počinjenim ratnim zločinima u Crnoj Gori.

Ja se slažem da je ovo kod mladih osoba tema koja je prevaziđena... (Civilni sektor, Rožaje)

Sljedeći diskurs odnosi se na „indirektno“ učestvovanje Crne Gore u sukobima u regionu. S tog aspekta u toj je državi „najlakše ostvariti pomirenje“. Učesnici diskusije ne objašnjavaju koncept pomirenja, jer je on za njih samorazumljiv i prirodan. Uglavnom komentarišu kako je Crna Gora prošla u ratnim zbivanjima te kako su stanovnici Crne Gore bili solidarni s građanima susjednih država za vrijeme ratnog sukoba.

Pomirenje od svih država, po mom mišljenju, bivše Jugoslavije, to pomirenje je najlakše ostvariti u Crnoj Gori. Aj, počet ću s time kako je Crna Gora 90-ih godina primila i Srbe i Bošnjake iz grada Trebinja, kako je 1999. primila Kosovare, Albance s Kosova i Rome sa Kosova poslije toga. Po mom mišljenju...mi možemo biti najviši na toj ljestvici od svih zemalja regiona. (Javni sektor, Podgorica)

Sličan se fokus može naći i kod drugih ispitanika koji međutim „lakoću“ pomirenja vežu, osim uz antiratnu istoriju i uz svijest o počinjenim zločinima koji ne bi trebalo da ometaju pomirenje.

Crna Gora je, na svu sreću, država koja jedina kao članica bivše Jugoslavije nije bila učesnica rata 1990-ih godina. Ipak, ratno okruženje, dešavanja, uticala je na to da se u pojedinim dijelovima države počini neki zločin. Napominjem slučajeve što su bili, recimo, u Bukovici, Kaluđerski Laz i put Herceg Novog. A živjeli smo u državi koja je 1990-ih godina otvorila svoja vrata za sve građane koji su bili u nevolji, a bili su stanovnici bivše Jugoslavije. (Javni sektor, Podgorica)

U prošla dva, ali i u sljedećem narativu ističu se kulturološka obilježja (diskurs kulturološke otvorenosti i gostoljubivosti), a u sljedećem se ističe tradicija odnosa prema drugim kulturama koja u pojedinim elementima ima i „mitološki“ prizvuk (čojstvo/junaštvo) obzirom na pomirenje koje treba biti ostvareno u današnjici. Rečeno je da je prošli narativ kritičkog karaktera, a sada u potpunosti nekritički diskurs iznosi pojedinac zaposlen u javnom sektoru.

Tradicija crnogorska je dugačka. U mnogim vremenima i vrijeme kralja Nikole i prethodnih vladara itekako se vodilo računa o...odnosu prema različitim narodima i nacijama koji žive na ovim prostorima i odnosu prema ratnim zarobljenicima, tako da neka tradicija, da kažemo, poštovanja čovjeka, u bilo kojoj varijanti, jeste prisutna.... i neprijatelj se poštovao koji je bio osvajač na ovim prostorima i dat mu je maksimalni značaj u neki period... Na toj tradiciji, da kažemo, korektnog odnosa između ljudi i poštovanja različitosti se, dakle, i današnja Crna Gora gradi i nastavlja tu tradiciju građanske države prije svega. (Javni sektor, Podgorica)

Sljedeća tematska cjelina veže pomirenje uz individualni, emocionalni diskurs. Tako se prvo pojavljuje oprost, praštanje za učestvovanje u ratnim događanjima koje se vidi zalaganjem za izgradnju mira u budućnosti, o čemu bi trebalo obrazovati mlađe generacije. Sličnu konotaciju nosi i pojam pravde koji se takođe veže uz budućnost mladih.

Meni pomirenje znači praštanje, i to praštanje, opraštanje ali ne zaboravljanje, praštanja za neke događaje koja su se desila i opraštanje u smislu da mi i pored svega što se desilo možemo normalno da nastavimo da živimo zajedno, da se družimo, da izgrađujemo društvo u cjelini, da obrazujemo svoju djecu na drugi način, baš na tim primjerima koji su bili negativni. Reći im da to nije bilo dobro i da treba da sasvim drugačije komuniciraju. (Građani, Podgorica)

Ja bih pomirenje definisala jednom riječju pravda. Usmjerenje, izgradnja mira za dobrobit i društva, za mir sadašnjih i budućih generacija. (Građani, Podgorica)

Uz navedenu dimenziju veže se diskurs potrebe za suočavanjem s prošlošću koji je potisnut iz javnog prostora, barem što se tiče kritičke valorizacije uloge Crne Gore u proteklom ratu. Ipak, posljednja rečenica sljedećeg narativa upućuje na svojevrsnu „romantizaciju“ statusa države u regionalnom kontekstu.

Javlja se ta priča da smo imali ulogu koja nije bila baš konstruktivna i koju treba nekako raščistiti i suočiti se s tim što je bilo. Mislim da je javnost u principu zaboravila. Mi smo ta neka lađa mira u regiji. (Civilni sektor, Podgorica)

Nadalje, rezultati ukazuju na postojanje nešto kritičnijeg diskursa prema kojem pomirenje nije ostvareno u cjelokupnom društvu. Politika i razne interesne grupe oblikuju javni prostor „kako to kome odgovara“ pa je pomirenje, gledano iz perspektive visoke politike ostvareno, ali među građanima je ono „stalno aktualna priča“. Proces pomirenja više puta je prekidan ako se gleda odnos vlasti prema ratnim zločinima.

Vidi se da nije palo pomirenje jer ljudi čim se nešto desi onda kopaju po prošlosti...zaista nije ispričano onako kako jeste već su samo određeni ljudi koji imaju mogućnost da javno govore o tome iznijeli neko svoje mišljenje. Mislim da mi, iako nismo bili direktno uključeni [u sukob], ...imamo dosta neriješenih stvari iz 90-ih godina. (Civilni sektor, Podgorica)

Proces je više puta prekinut. Pretpostavljam, kako je kome odgovaralo politički, tako se mijenjao pristup tome. (Civilni sektor, Podgorica)

Ispitanici iz Rožaja, već je rečeno na početku izvještaja, većinom su islamske vjeroispovijesti. Oni smatraju da prošlost nije razjašnjena pa se može reći da je sljedeći diskurs radikalniji od prethodnih jer se govori o državnom porazu.

Znate šta je prošlost? Prošlost nisu 1990-e, one su i dalje sadašnjost jer i dalje nismo račistili tu priču o pomirenju, da se suočimo prvo sami sa sobom pa ćemo se onda suočiti sa drugima. Kaluđerski laz, to nije prošlost, to je poraz Crne Gore da se ne suočava sa svojim slabostima. Onda 1990-e Herceg Novi, politički protest protiv SDA. (Građani, Rožaje)

Nadalje, koncept pomirenja ima i dinamičke karakteristike. Naime, polazi se od ideje da su pomirenje i akteri pomirenja sudionici dugoročnog procesa. Jedan od tih aktera je civilno društvo.

Prihvaćen pojmovno i vidim posebno nevladin sektor se zalaže za implementaciju nekih projekata koji direktno vode naznačenom procesu, međutim, u odnosu na zemlje u regionu, mislim da jedino u Crnoj Gori vidim neki pomak. Postoje neki ključni faktori koji osporavaju taj proces, to je evidentno. Privođenje krivaca pravde - svake godine se ponavlja jedna ista priča. Mislim da je to ključni faktor zašto ovaj proces ne uspijeva. Radi se na tome. (Građani, Rožaje)

Među akterima nositeljima procesa pomirenja navode se u sljedećem narativu, osim civilnog društva, država i građani. Osnovna je politička volja vladajućih što znači da je država najvažnija od svih navedenih aktera.

Za mene je pomirenje proces koji podrazumijeva jako puno aktivnosti sa svih strana. Prvo od države, pa civilnog društva, pa građana. To je sveobuhvatan proces. Osnovno za proces pomirenja je politička volja da se pomirenje desi. Znači, ja smatram da uopšte nije postojalo političke volje da se pomirenje desi, jer nepostojanje pomirenja uvijek je potencijalno žarište za postojanje novog sukoba. (Civilni sektor, Podgorica)

Pomirenje kao nacionalni proces ima i svoju međudržavnu dimenziju obzirom na broj poginulih i nestalih osoba u ratu. Oni ispitanici koji imaju direktno iskustvo rada u međudržavnim susretima nosioci su diskursa prema kojem će do pomirenja teško doći što je suprotno diskursu koji je iznesen ranije, a prema kojem visoka politika pomirenje smatra završenim procesom.

S obzirom na se na prostoru bivše Jugoslavije potražuje preko 12000 nestalih osoba koje su nestale u ratnim dejstvima 1990-ih godina a s obzirom da ja vrlo često prisustvujem konferencijama koje se organizuju od strane međunarodnih institucija i koje su jedine koje mogu omogućiti prisustvo porodica nestalih lica, kao i nas koji smo vladini predstavnici koji učestvujemo u tom radu, na tim skupovima tek možemo vidjeti koliko je teško doći do pomirenja. Zaista mislim da dokle god porodice potražuju svoje članove da... neće doći do pomirenja. (Javni sektor, Podgorica)

To je vrlo teška i bolna tema, jer, zapravo, pomirenje bi značilo da se opet uspostavi zajednički život, da sve bude kao nekad što je bilo, ali s obzirom na sva ta dešavanja, i na bol porodica koje danas osjećaju, to je vrlo, vrlo teško. (Javni sektor, Podgorica)

Pošavši od istraživačke pretpostavke kako je pomirenje nužno za izgradnju mira u Crnoj Gori ispitanike smo pitali je li ono prihvaćeno, te postoje li prepreke u njegovom prihvatanju. U prvoj tematskoj cjelini (prihvatanje pomirenja) nalazimo diskurs koji ukazuje na to da pomirenje nije prihvaćeno. Prvi narativ govori o tome kako pomirenje ne postoji na nivou svakodnevnog života, u međuetničkim odnosima, jer je društvo koncentrisano na prošlost. O tome govori i narativ koji upućuje na postojanje nacionalizama koje je potrebno obuzdavati kako bi se održao mir.

Zanimljivo je da o tome govori ispitanik iz Rožaja. Posljednji narativ, takođe zabilježen u Rožajama, govori o odnosu većinskog stanovništva prema Albancima.

Ne, pomirenje u crnogorskom društvu... nije prihvaćeno, to više vidimo u svakodnevnom životu, najočiglednije u svakodnevnom životu kada imate preko puta sebe, recimo, osobe različitih nacionalnosti i ako se povede bilo koji razgovor na bilo koju temu, uvijek će se vratiti na onaj sukob koji je nastao. (Građani, Podgorica)

Da kontrolišu Srbija i Crna Gora svoje ekstreme kao što mi kontrolišemo svoje to bi bilo... ovako, nema tu nacionalnog pomirenja. Ovdje vlada pomirenost, nas ovdje ima Albanaca 4%, pravoslavaca je 9%, ostalo su muslimani. (Građani, Rožaje)

Ja sam Albanka ili Šiptar kako god, to je isto. Ja imam dosta neprijatnosti što sam Albanka, u Rožajama. Otvoreno da me pitaju: "Đe ćeš?" ili „Što ona da radi, ona je Šiptarka?" meni se to dešavalo... u tom smislu dok ne dođe do normale, nema pomirenja. (Građani, Rožaje)

Sljedeći narativ govori o tome da je prihvaćanje pomirenja nužno prvo ostvariti u obitelji, lokalnoj zajednici i procesu obrazovanja.

Svi su dovoljno mudri da pričaju kako treba da se pomirimo, i svi to koriste da bi dobili neke poene nebitno da li na poslu ili kod nekog drugoga a u suštini nitko ne teži istinskom pomirenju. ...Trebalo da kažu svom djetetu, svom komšiji, ne znam, rođaku, prijatelju, poznaniku. I to potiče od profesora koji... ne znaju šta treba da rade za pravilno vaspitanje. (Građani, Podgorica)

Prepreke izgradnji mira u Crnoj Gori, što je posljednja tematska cjelina vezana uz koncept pomirenja locirane su u području politike tj. dugoročnoj prisutnosti političke elite na položajima moći. Političke elite su se vrlo brzo pomirile s onima u regionu, ali unutar zemlje nisu napravile dovoljno za pomirenje jer nisu prihvatile odgovornost za učestvovanje u ratu zajedno sa Srbijom. Ispitanik upozorava kako je rat u Bosni završio prije nego što je Crna Gora postala samostalna.

Političke elite su vodile rat, one su se brzo i mirile. I politička elita Crne Gore je našla za shodno da se izvine, našli su za shodno da plate reparacije... Ne možete se vi miriti sa nekim vani, a unutra se nije završio [proces pomirenja]. Znači taj proces je ovdje bio zaustavljen ali se stalno fingiralo na međunarodnom, regionalnom nivou da Crna Gora ne ugrožava političku elitu ...I mnoge političke elite tako funkcionišu....Da su svi parlamenti stvorili te institucije koje ... utvrđuju broj i činjenice o tome što se desilo, bilo bi drugačije... Naši političari vrlo lako potpišu a od toga nema aktivnosti...U toj stvari, čini mi se najlicemjernije, oprali su od zločina zato što smo bili marioneta Slobodana Miloševića pa Crna Gora nije učestvovala u ratu kao što je učestvovala Srbija. Znači 1995. je u Bosni rat završen a 1997. su se razišli Milošević i naše rukovodstvo. Mi smo u tom ratu, znači, učestvovali ali se Crna Gora negdje abolira, ja mislim i u regionu od te odgovornosti. (Civilni sektor, Podgorica)

Osim politike, naredni diskurs izgradnji mira suprotstavlja medije i njihovo (ne)prenošenje informacija. Izgleda da politički akteri u saradnji s medijima manipulišu političkim scenarijima.

Manipulacija je glavno sredstvo, glavno oružje glasa u Crnoj Gori, manipulacija putem medija. Sve se dešava manipulacijom političkih scenarija, zato se ja izvinjavam svima optimistima. (Civilni sektor, Podgorica)

Jedan od diskursa vezanih uz prepreke ocjenjuje Balkan mjestom „vjekovnih mržnji“. Smatra se kako se isti konflikti ponavljaju vjekovima, te počivaju na „arhetipskim“, duboko utkanim obrascima rješavanja konflikata, stečenima u porodici. Ovakav pesimističan stav prema kojem je sukob „normalno stanje“, a mir samo prekid od ratovanja zapravo govori o neiskorjenjivim podjelama koje vode ka daljnjim sukobima.

Mi se nalazimo na Balkanu, koje je matirano kao jedno od najnestalbilnijih područja. To je oduvijek bilo tako. Mi smo stotinama godina kodirani na jedne te iste konflikte, potpuno identične, na potpuno identične porodične obrasce. Dakle, pomirenje u najširem kompleksu jeste da prihvatiš sebe, svoju porodicu, svoju državu sa

svim glupostima. Mi se time uopšte ne bavimo.
(Privatni sektor, Podgorica)

Nacionalni nivo pomirenja

Nivo nacionalnog pomirenja određen je sa nekoliko diskursa koje uključuju sljedeće: politička i ekonomska podjela na sjever i jug; uticaj stereotipa i predrasuda; odnos države odnosno sudske vlasti prema zločinima, te postojanje dominantne kulture ne-komunikacije.

Prema dobijenim rezultatima, sljedeći narativi iskazuju raznolik nivo (ne) povjerenja u aktere i institucije na nacionalnom nivou, a koji ometaju izgradnju mira.

Sticanje nezavisnosti Crne Gore uticalo je na izgradnju mira. Ispitanik iz Rožaja, aludira na nacionalističke podjele izazvane referendumom za nezavisnost. Taj je referendum, kako tvrdi ispitanik, podijelio društvo politički, iako je ekonomska razjedinjenost postojala još od ranije.

Referendum je crnogorsko društvo podijelio. Uticao je negativno. Nažalost, politika i dan danas referendum zloupotrebljava, mi danas u Crnoj Gori imamo je li neko procrnogorac ovaj ili onaj. Nažalost, u političke svrhe neko to vješto koristi... Nažalost, 1997. i politika Milo-Momir su nam bile barijere. Referendum je stavio tačku tih podjela i ja ne mogu da zatvaram oči da u Crnoj Gori ne postoji podijeljeno društvo, po svim segmentima, političko i dalje „za i protiv referenduma“. Kad kažem po svim segmentima, mislim i na ekonomski. (Građanin, Rožaje).

Na unutar-regionalne podjele takođe ukazuje ispitanik iz Rožaja koji tvrdi da je Crna Gora podijeljena na sjever i jug. Tvrdi da se stereotipne podjele uglavnom odnose na stanovnike sjeverne regije (Rožaje, Pljevalja, Berane itd.) koja se percipira socijalno niže rangiranom. Smatra da je riječ o predrasudama i mržnji koje su prepoznatljive u medijima kao i u komunikaciji na društvenim mrežama.

Imamo dosta u 21. vijeku predrasuda, čak imamo i predrasudu između regionalnih podjela Crne Gore, između centralne regije i sjeverne... Imamo dosta slučajeva gdje ljudi iz centralne regije, iz Podgorice, imaju predrasude prema ljudima sa sjeveru Crne Gore. Konkretno prema ljudima iz Rožaja, Pljevalja, Berana... Na primjer, jednostavno imaju neki ljudi koji vjerovatno nisu dovoljno prošli, nisu upućeni, ni edukovani, jednostavno doživljavaju ljude sa sjevera Crne Gore kao neku nižu klasu...Ima dosta ismijavanja na portalima, u komentarima nekih velikih novinskih agencija možemo da najviše dođemo do tih predrasuda i da vidimo da je ta mržnja rasprostranjena i dalje. Tako da bi trebalo raditi na nekoj edukaciji da se smanje te predrasude. Konkretno na primjer da se ljudi iz centralnih regija upoznaju s južnom i da se upoznaju s kulturom i mi sa sjevera Crne Gore. (Civilni sektor, Rožaje)

Nivo bliskosti ili distance između etničkih grupa u Crnoj Gori govori o nacionalnom nivou pomirenja..

Vi ste u Crnoj Gori našli bezbroj slučajeva mješovitih brakova, kumstava, ne znam čega sve ne ali kažite mi koja je to porodica bez prepreke reagovala kad joj sin ili kćerka kažu da se udaju za pripadnika druge nacionalne pripadnosti. Oćete mi reći koja je to porodica u kojoj nije bilo problema zbog toga i gdje se stvari nisu morale dobro izdiskutovati. Dok se to ne riješi i u Crnoj Gori i ostalim zemljama posebno, nemoguće je rješavati region koji tek ima million dokaza sa ozbiljnim zločinima i ozbiljno prolivenom krvlju...Na kraju koliko mi u Crnoj Gori imamo problema, evo ovaj skorašnji događaj sa prebijanjem momka romske nacionalnosti, a tako se spremno busamo u prsa... to "oaza mira". Možda je drugima zaista lako da dođu ovdje ali ja tako imam porodicu u Sarajevu i drugim državama...Nekad ranije ja se sjećam kada bih došao rekli bi "evo došao mi rođak iz Crne Gore" pa ste tad svima simpatični. Sad već to nije slučaj. Sad ja vidim da neće moji rođaci tako lako da me predstave. (Civilni sektor, Podgorica)

Odnos Crne Gore prema ratnim zločinima jedna je od tema koja ometa izgradnju mira na nacionalnom nivou, ali i odnos s Evropskom unijom. Kažnjavanje zločina jedan je od načina kolektivne komunikacije tj. komunikacije s mlađim, a i budućim generacijama koje iz tih primjera uče istoriju.

Ja zaista mislim da svi oni koji su grijehili treba da prvo odgovaraju, pa onog momenta kada on izađe pred lice pravde i kad vi mladi prvenstveno, vidite da je to ta i ta osoba ...znači da država funkcioniše, znači da su počeli da rade, da se nešto mijenja, da se nešto dešava, da se raščišćavaju stvari. Znači štiti se prljavi veš, treba se otarasiti toga. (Građani, Podgorica)

Nerazjašnjenost nestanka pojedinih osoba kao i nemogućnost porodice da o njihovom nestanku dobiju informacije doprinosi kompleksnosti pomirenja na nacionalnom i regionalnom nivou. Jedan od ispitanika govori o detektiranju mjesta zločina koja službeno, na državnom nivou, nisu priznata kao mjesta stradanja. Javnost nije informirana o tome, međutim predstavnici civilnog društva raspolažu informacijama, ali nemaju moć informisanja javnosti niti djelovanja u tom smjeru.

Prihvatili smo sve međunarodne standarde, prihvatili smo sve sugestije koje su došle od vani u smislu toga da se borimo adekvatno protiv nekažnjivosti ratnih zločina, da se pokreću postupci, podizane su optužbe koje su zbog neizvedenosti padale. Donosili smo presude koje su bile krajnje oslobađajuće, niko nije preuzeo nikakvu odgovornost, ogromni sudski troškovi koji su opet padali na teret državi....Posljednjih par godina, prije 3-4 godine, u Crnoj Gori se o ratnim zločinima uopšte nije pričalo, dakle niko o tome nije poveo priču, niti se međunarodna zajednica bavila time. U posljednjih nekoliko izvještaja o napretku Crne Gore imamo posebne paragrafe koji Crnu Goru terete i govore da će to biti izuzetno podsticajno za crnogorsko društvo.... Imamo samo jednu jedinu pravosnažnu presudu samo i to za slučaj Morinj. U skladu sa tim, naše tužilaštvo je donijelo poseban dokument, to je onu „presmiješnu“ strategiju iz 2015. godine o istraživanju ratnih zločina, gdje se kaže da će se oni pozabaviti svim dosadašnjim zločinima kojima se pravosuđe u Crnoj Gori bavilo.... Zahvaljujući tome, formirali su još tri predmeta. I mi

ukupno sad u tužilaštvu imamo sedam predmeta o ratnim zločinima, a pri tom nemamo apsolutno nijednu informaciju šta se postiglo s tim. U toj strategiji postoji jedan poseban paragraf koji kaže da je tužilaštvo dužno da svaka dva mjeseca podnosi poseban izvještaj u kojem će informisati javnost i ostale organe tužilačke strukture o tome šta se učinilo po pitanju toga. Od maja 2015.godine do dan danas mi nemamo apsolutno nijednu informaciju niti ćemo je dobiti iz tužilaštva. Oni to ne daju, to cijene kao interni dokument. (Civilni sektor, Podgorica)

Država ne pokazuje dovoljno senzibiliteta za građane koji potražuju svoje mrtve ili nestale. Stradanja Crnogoraca nisu na adekvatan način obilježena jer spomenici koji se podižu imaju simbolički, opšti karakter.

Država nije uputila nijedno izvinjenje niti jednoj žrtvi u Crnoj Gori. Evo 20 godina kako se sve to dešavalo mi imamo čak preko 60 osoba koje se vode kao nestale... Neki su čak dobili odštete, mislim koji su bili žrtve u ratu, ali čak nije ni to na adekvatan način ispoštovano...Imamo Herceg Novi, deportaciju izbjeglica, Bukovicu, Kaluđerski Laz... mi smo bili .. prije par godina u posjetu svi tih mjesta stradanja i mi smo jedini koji su to uradili u državi. Ja vjerujem da nijedan predstavnik naših institucija iliti ljudi koji su u parlamentu nije napravio tu turu...Javnost se ne obavještava o tome, ali ima jedan razlog zašto se ne obavještava jer jedan zločin koji je urađen u Crnoj Gori jeste da su oni [vlast] prije ne znam koliko godina napravili spomenik tim žrtvama koji se nalazi u Podgorici i onda je to trebalo da pokrije sve. One koji su stradali u Crnoj Gori i izvan Crne Gore, sve nacionalnosti... Niko nije kriv za Bukovicu koliko ja znam, ti nemaš garanciju da se neće ponoviti. (Civilno društvo, Podgorica)

Ostvarenje pomirenja na nacionalnom nivou podrazumijeva tranzicijsku pravdu što znači krivičnu, političku i moralnu odgovornost. U svim tim segmentima smatra se da nema saglasja, te da ni prvi nivo odgovornosti nije zadovoljen. Nekoliko ispitanika spomenulo je „kulturu ne-komunikacije“ koja onemogućava slušanje i uvažavanje drugih, drugačijih mišljenja. Važnim se vidi, nadalje, inicijativa za nacionalno pomirenje koja bi trebalo da bude inicirana lokalno (od građana), a ne iz Evropske unije.

Ono što smo rekli unutar zemlje... i pomirenja unutar zemlje i ne samo ovih ili ne znam kojih događaja u prošlosti jedino može biti ako imamo dvostranu komunikaciju. Postoji želja da se [svi] zatvaraju u neke male...oaze...navodno zaštićene koje nemaju neku veću želju za komunikacijom ako ih baš neko iz Evrope ne natjera zbog nekih velikih projekata. Čini mi se da ta sama inicijativa koja bi dolazila odozdo bi bila mnogo značajnija nego što to dolazi samo od visoke evropske politike ili sa nivoa države Crne Gore. (Javni sektor, Podgorica)

Mladi se vide nosiocima nacionalnog pomirenja iako ne raspolažu istinitim informacijama o događanjima pa se u procesu izgradnje mira kao ključni faktor vidi obrazovanje.

Mora postojati obrazovanje. E to je glavno... da generacije znaju... Znači nije dovoljno reći da mi znamo, znamo šta je bilo i kako je bilo, ima još ljudi koji to znaju ali kako mladim generacijama objasniti da ne bi lutali da ne bi slušali roditelje, da bi imali svoje mišljenje? Neka oni sami formiraju mišljenje, ali bitno je da dobiju pravu informaciju. (Građani, Podgorica)

Regionalni nivo pomirenja

Regionalni nivo pomirenja tematski je zaokružen u nekoliko diskursa: uloga Evropske unije u regionalnom pomirenju; regionalna saradnja Crne Gore; uloga regionalnih političkih elita; rad Haškog tribunala; odnosi Hrvatske i Srbije; i jačanje desnice i neofašizma u regionalnom i evropskom kontekstu.

Sljedeći narativ upozorava na dva problema u postizanju regionalnog pomirenja: prvo, na generacijsku razliku između mladih i starijih prvenstveno obzirom na iskustvo življenja u okvirima socijalističkog sistema iako su obje generacije sklone zatvaranju i nacionalnoj homogenizaciji. Proces evropskih integracija smatra se faktorom pomirenja koji će imati uticaj na kvalitet života, iako se ističe da to nije ono osnovno što bi trebalo pomoći izgradnji mira.

Mi koji smo odrastali prije 1990-ih u vrijeme bratstva i jedinstva, jugoslovenstva itd...svi smo sjajni i bajni a u suštini se bacamo u svoje grupe... pri tome nismo ili nemamo prostora ili nismo spremni da pričamo, da sjednemo i da pričamo... Pristupe evropskim integracijama jeste jedan od faktora pomirenja, to najprije zbog kvaliteta života. Ali ne može to da nam bude jedino nešto što će nas vući da mi kao region budemo pomireni i sve ostalo. (Civilni sektor, Podgorica)

Sljedeći narativiznosi upravo suprotno mišljenje o evropskim integracijama, pa Evropa prema tome otežava, a ne olakšava pomirenje. Svojim naporima Evropa je uticala na nivo regionalnog pomirenja ali jednako je važno je prihvatanje pomirenja u nacionalnim okvirima.

Politika Evropske unije nažalost... uopšte nije pomogla tom pomirenju nego meni se čini da ga otežava... suviše brzo se krenulo regionalno...nekako nije pritisak napravljen da se unutar zemalja desi proces pomirenja nego su požurili da se u regionu desi proces pomirenja što je nemoguće ako „dolje“ nema pomirenja... Evropske politike, kao sve politike, nije njih briga za unutrašnje projekte. Ako građane u toj državi nije briga da se situacija promijeni apsolutno međunarodnu zajednicu to ne interesuje, tako da smo mi tu propustili. Nemoguće je bilo uhvatiti taj voz za razvijanje građanske odgovornosti za sve što se desilo...Svaka osoba treba da zna šta se desilo i da ima taj stepen odgovornosti za to što je činjeno u njeno ime jer mi se od toga ne možemo oprati. (Civilni sektor, Podgorica)

Čini mi se da ta sama inicijativa koja bi dolazila odozdo bi bila mnogo značajnija nego ona koja dolazi samo od visoke evropske politike ili sa nivoa države Crne Gore. (Javni sektor, Podgorica)

Regionalna saradnja se dosada pokazuje dobrom i Crna Gora je u njoj učestvovala. Većina ciljeva na planu izgradnje mira je i postignuta zahvaljujući regionalnoj saradnji, tvrdi jedan od aktivista civilnog društva.

Mi smo radili jedno mapiranje koje je pokazalo da preko 70% onoga što je rađeno u Crnoj Gori a da se na bilo koji način tiče procesa pomirenja, je regionalni projekat. U Crnoj Gori je dobro što ima regionalne inicijative, inače da nema toga, gotovo da ne bi bilo glasa da se nešto na tome radi. (Civilni sektor, Podgorica)

Regionalne političke elite nosioci su kulture straha i manipulišu strahom za ostvarenje svojih interesa, a u ime kolektivnih aktera – nacija. Narativ upozorava na mogućnost novih sukoba u regiji.

Politička elita namjerno igra na kartu straha. ... Oni opstaju na račun naših nacionalnih podjela i samo ih podgrijevaju kad njima odgovara jer su tu... suština je da smo mi sada bliže ratu nego što smo bili prije 10 godina a mislili smo kad postanemo nezavisna država da nećemo o tome uopšte misliti nego će institucije o tome da rade, tranziciona pravda... (Civilni sektor, Podgorica)

Na probleme regionalnog pomirenja upućuje ocjena situacije u Srbiji. Situacija u Srbiji ocjenjuje se lošom pogotovo u kontekstu oslobađajuće presude za Vojislava Šešelja a s obzirom na to da je srpska vlast bila predvodnica ratne politike u regiji.

Kada je bila godišnjica Srebrenice i kada je došao predsjednik Srbije tamo, cijela priča nekako je bila ružna jer se povod okupljanja pretvorio u priču ne- pomirenja, nego opet suprotno, razdvajanja. I opet, na primjer, osumnjičeni u Hagu Šešelj koji se oslobodio optužbe i tako.... govori o jako malom stepenu pomirenja i govori o jako malo svijesti o lošoj politici koja nije bila za pomirenje nego je bila suprotno tome i to govori o lošoj situaciji u Srbiji. Kada pričamo o Bosni i Hercegovini pogotovo mislim da ni taj sistem po mom mišljenju tri predsjednika, svakodnevno stvara još veći problem...ne postoje jasne granice. (Građani, Podgorica)

U kontekstu ocjene rada Haškog tribunala pojavljuje se tematski obrazac koji upozorava da je Tribunal u svojim odlukama bio zaveden politikom, te da je u tom kontekstu upitan njegov kredibilitet i nezavisnost.

Haški tribunal koji je izuzetno značajan, mnogo je uradio da se zločini vide, priznaju, on je na kraju sudio Karadžiću, Šešelju. Kad vidite te osude vi vidite da su to više političke osude nego...tako da povjerenje se u međunarodnu pravdu ozbiljno uzdrnava... Naravno, to u Hagu što se dešava svakako odgovara svim političkim elitama jer oni, vidite šta se dešava, "svi hvale svoje heroje i svoje zločince". Međunarodni sud pravde nije imao dovoljno kredibiliteta ili nezavisnosti da se ne zavede političkom situacijom. (Civilni sektor, Podgorica)

Odnosi Hrvatske i Srbije opterećuju pomirenje svih država u regionu. Ocjenjuje se da je u tim državama došlo do političkog zaokreta udesno, te da se javljaju i neofašističke tendencije koje nisu lokalnog ili regionalnog karaktera nego se mogu prepoznati i u evropskom pa i svjetskom kontekstu.

Postoji i dalje problem između Hrvatske i Srbije. Nije se puno odmaklo. Imate, recimo, smjenu vlasti u Hrvatskoj, vraća se korak unazad i ponovo ide se sa istom pričom, vraća se na 1990-e. U Srbiji ista situacija, tako da to prilično utiče na cijeli proces u regionu. (Civilni sektor, Podgorica)

Imate događaje i u samim državama kao što je Hrvatska i Srbija na primjer...Ustaštvo se probudilo, fašizam se probudio bukvalno, fašizam koja je najgora stvar koja se u zadnje vrijeme dešava. Čisti fašizam koji se budi u Hrvatskoj, koji je u Srbiji četništvo, kod nas svašta nešto i prema tome mislim da je situacija ista i u svijetu i u Evropi da je to veliki problem. (Građani, Podgorica)

Jedan od rijetkih pristupa koji govori s ekonomskog aspekta preporučuje da ekonomska saradnja bude u fokusu država u regiji. Preporučuje se proučavanje barijera za ekonomsku saradnju te osnivanje zajedničkih multilateralnih institucija koje bi se time bavile.

Činjenica je da treba raditi na proučavanju biznis barijera svih zemalja i gledanja ujednačavanja reciprociteta. Trebali bi postojati nivoi koji bi se bavili time na regionalnom nivou. (Privatni sektor, Podgorica)

Perspektive pomirenja

Nacionalna perspektiva

U analizi perspektiva nacionalnog pomirenja ističu se diskursi političke promjene, odnos prema etničkim manjinama, te diskurs koji upućuje na nužnost unutrašnjeg prestrukturiranja sjevera i juga Crne Gore.

Politički gledano, potrebno je podstaći novu generaciju političara koje bi više insistirali na razvijanju građanske države. Sljedeći narativ tvrdi da je civilno društvo trebalo podržati donošenje zakona o lustraciji koji bi podstaknuo dobre političke promjene. Da se to dogodilo, civilno društvo ne bi trebalo toliko mnogo raditi na podizanju svijesti građana.

Meni je žao što civilno društvo nije ovih 20 godina radilo isključivo nekoliko stvari. Da traži karte zločina, da traži sprovođenje REKOM inicijative, da se zna koji ljudi su iz Crne Gore bili, pravdali i šta su uradili. Druga stvar, da postoji krivična odgovornost za ono što je učinjeno. Civilno društvo je očutalo zakon o lustraciji. A taj zakon je bio suština promjene, političke promjene. Znači, samo da se promijeni vlast, da svi oni koji su bili tu 90-ih ne budu više u politici. Svaka osoba koja je prešla granicu tokom ovog rata, mora biti prozvana. Da se pita šta je tamo radila. U Crnoj Gori je bio najveći stepen mobilizacije na teritoriji cijele Jugoslavije. Mi ne možemo da ne kažemo da je ogroman broj ljudi iz Crne Gore pohrlio, možemo da uzmemo u obzir jer i ti ljudi imaju nešto da kažu, zašto su prešli granicu prema Hrvatskoj i prema Bosni. Oni imaju odgovor, ali mi nemamo odgovor zašto je 90% ljudi bilo mobilisano, a u Srbiji je negdje 54%. To je ono što država mora da uradi, a civilno društvo je...propustilo voz, trebalo je da vrši pritisak na to....Podizanje svijesti je nemoguće ako svi uslovi nisu sređeni. Znači, kad bi sve ovo bilo sređeno mi bi morali da podižemo svijest. [Kad netko kaže:] „Ma nemojte, neću te filmove da gledam, vi tamo mučite i gnjavite i mi ne možemo to da izdržimo“ [mislis se na obrazovne programe civilnog društva] - ja razumijem, nećete da dolazite svake sedmice da gledate ubijanja u Bosni ili silovanje žena. Ali znate li možda da vam je otac to radio? (Civilni sektor, Podgorica)

Druga od perspektiva je proporcionalno zastupanje svih etniciteta koji žive u Crnoj Gori u radu državnih institucija. Nadalje, institucije bi trebalo da budu umrežene, pogotovo javni sektor s civilnim sektorom što bi trebalo doprinijeti prenosu znanja i iskustava. U nastojanju da se poboljša proces dvosmjerne komunikacije trebalo bi posebno podstaći komunikaciju među mladima različitih nacionalnosti.

[Trebalo bi postojati proporcionalno zastupanje]... Srba, Albanaca, Crnogoraca, Bošnjaka kroz državne institucije i tu bismo bili svi ravnopravni. Znači ne bi bilo, ima nas Bošnjaka, koliko nas ima po popisu ne znam 6%, 10% kroz državne institucije. Crnogoraca isto, Srbima toliko, Albancima toliko. Znači odnos prema manjinama da bi se dala jedna osnova o pomirenju, eto kada govorimo o pomirenju i za jednakost među svim narodima. (Privatni sektor, Rožaje)

Akcije bi morale da budu umrežene sa mnogim institucijama, to je javni sektor i nevladin sektor, oni zajedno mnogo mogu da utiču. Ne možemo promjenu očekivati brzo, naravno kao i za sve, ali korak po korak. Zapravo ako mladi ljudi sad rade na procesu pomirenja oni će sutra prenijeti te vrijednosti svojoj djeci. (Građani, Podgorica)

U komunikaciji sa ljudima čujem da je nacionalizam kod mladih koji uopšte nisu učestvovali u bilo kom ratu mnogo veći nego kod roditelja koji su bili učesnici u ratu. Jedini način za ublažavanje toga jeste druženje, ne zatvaranje u uske nacionalne zajednice jer to je po meni uvijek opasno, uvijek izaziva. (Javni sektor, Podgorica)

Nacionalno pomirenje unaprijedila bi i bolja saradnja sjevera i juga Crne Gore.

Više ulaganja, saradnje; na jugu rade samo u sezoni, ovamo cijelu godinu. Mi ovamo [na sjeveru] nemamo ništa, ni snijega nemamo zadnjih godina, mi nemamo apsolutno ništa. (Privatni sektor, Rožaje).

Perspektive regionalnog pomirenja

Regionalna perspektiva pomirenja omeđena je sljedećim diskursima koji se zasnivaju na odnosu Hrvatske i Srbije, utvrđivanju istine i krivaca za počinjene zločine, ekonomskoj saradnji, organizacijama civilnog društva i kulturi.

U regionu postoje stalna žarišta krize. Ranije smo vidjeli da su to odnosi Srbije i Hrvatske, a sada se upozorava na odnos Kosova i Srbije, za koje sljedeći narativ ne daje optimističnu prognozu. Srbija bi trebala najviše uložiti u pomirenje sa susjednim državama.

Evo na primjer Bosna i Crna Gora su u dobrim odnosima, Bosna, također, sa Crnom Gorom, Hrvatska sa Crnom Gorom. Imamo problem u regionu, Srbija koja ima problem sa Kosovom. Konkretno tu do pomirenja nikad neće doći. To je moj akcenat zasnovan na tome u odnosima tih država koje su na Balkanu, jer polovina je u dobrim odnosima a polovina nije. Uglavnom se to odnosi na Srbiju koja treba da se pomiri sa okolnim državama. (Civilno društvo, Rožaje)

Pošteno funkcionisanje pravosudnih tijela, utvrđivanje istine i krivaca za počinjene zločine u region, ključni su faktori uticaja na izgradnju mira. Međutim, kako je još uvijek riječ o procesu otkrivanja masovnih grobnica i otkrivanja istine, regionalno pomirenje je teško ostvarivo.

Ja zaista vjerujem da nema suštinskog pomirenja dok se ne utvrdi istina o onome što se desilo i ne utvrde sve činjenice o svim stradalima jer je činjenica da preko 13.000 ljudi u regionu se vodi nestalima... Evo, prije neki dan je u Bosni otkrivena masovna grobnica. Imamo Batajnicu koja je jedno katastrofalno zlo, ljudi prosto nisu mogli da vjeruju da je to centar Beograda, nedavno je o tome snimljen film koji daje frapantne podatke. (Civilni sektor, Podgorica)

Ekonomska saradnja vidi se kao jedan od glavnih faktora regionalnog zbližavanja. O tome već postoje iskustva i u toj priči čuvanje „nacionalnog identiteta“ ne igra nikakvu ulogu. Veliki biznis nema granica.

Ne biste vjerovali koliko dobro funkcionišemo u regionu sa firmama kad je biznis u pitanju, koliko su ljudi spremni da saraduju kada imaju zajedničkog interesa. To uopšte nije pitanje nacionalnog identiteta, meni je smiješno reći, glavni partner u Sarajevu je firma koja je holandska... Sa raznim hrvatskim agencijama imam perfektnu saradnju, kad pričamo o velikim biznisima.
(Privatni sektor, Podgorica)

Akteri regionalnog pomirenja vide se u mladima, a jedan od bitnih agensa je proces obrazovanja koji bi trebalo da proširiti vidike i utiče na promjene vrijednosti u cijelom društvu. U tome veliku ulogu imaju organizacije civilnog društva koja bi trebalo da sprovedu edukativne kampanje namijenjene svim građanima.

Ono što je pričao ... gledano baš sad na Balkan...nisu za to krivi mladi. Još je kod nas, ono što smo pričali, prisutno da diriguju u medijima i svim ostalim sredstvima starije osobe koje nameću i dalje to pitanje...Nije do mladih, to je do ...tih ljudi koje hoće da nametnu svoje mišljenje i svoje pamćenje mladim ljudima. E sad, recimo, taj proces u regionu ide sporo, nije to odjednom. (Civilni sektor, Rožaje)

Organizovanje od strane nevladinih organizacija edukativnih kampanja i tribina na kojima bi iznijeli mišljenje...podijeljeno, možda i sami građani od kojih bi po mom mišljenju najviše bilo koristi u svemu ovome.
(Javni sektor, Podgorica)

Procesi koje je pokrenula EU smatraju se pozitivnim za stanje u region, a pojavljuju se i romantizovana sjećanja na stare modele povezivanja „naroda i narodnosti u Jugoslaviji“ (npr. radne akcije) koji su se u ondašnjem vremenu pokazali funkcionalnim.

Ispitanici su imali, nadalje, priliku pomenuti ono o čemu u fokus grupama nije bilo riječ ili je bilo nedovoljno elaborirano. Istaknute su dvije teme: umjetnost i istraživanja kao izrazito važne za nacionalno i regionalno povezivanje nacija. Istraživački rezultati mogli bi pomoći i medijima u plasiranju istinitih informacija.

Meni jako, jako važan u ovom pitanju u regionalnom i nacionalnom nivou je umjetnost koju nismo pomenuli kao dio za sebe za koju često zaboravljamo i u državi je zaboravljena a opet je jedna vrijednost na kojoj bi se trebalo raditi. (Građani, Podgorica)

Nekako smo se fokusirali na ovo utvrđivanje činjenica ali i neka istraživanja kojih je jako malo iz ove oblasti... da se dođe do nekih podataka koji bi mogli i medijima [biti korisni]. (Građani, Podgorica)

Percepcija uloge organizacija civilnog društva

Uloga OCD-a u crnogorskom društvu ocjenjuje se raznoliko; raspon diskursa kreće se od velike važnosti do ograničenih mogućnosti djelovanja. Upućene su i kritike vezane za unutardržavno povezivanje OCD-a kao i regionalno povezivanje. Za saradnju OCD-a i javnog sektora predloženo je održavanje dugoročnih projekata čiji će se učinci moći pratiti. Saradnja OCD-a sa ekonomskim sektorom nije shvaćena i ljudi ne razumiju kako bi se ta saradnja uopšte trebalo odvijati. Što se pristupa fondovima tiče, iznesena je kritika prema kojoj najčešće iste organizacije dobijaju projekte dok se manje ili nepoznate teže probijaju.

Obrazloženje važnosti organizacija civilnog društva vidi se u domenu uticaja na oblikovanje sistema vrijednosti, gdje ostale društvene institucije nisu dovoljno aktivne (na primjer škola). Takvih bi programa trebalo biti daleko više nego što ih je u mogućnosti organizovati.

Problem u nevladinom sektoru često je to što nemamo kvantitetu a imamo kvalitetu, zato što sektor funkcioniše na način donacija. Malo teže je da se ostvari neki baš veći kvantitet... U Crnoj Gori konkretno NVO sektor radi puno na pomirenju, tako što sprovodi te programe i u drugim strukturama kada kažem veliku ulogu [mislim] izuzetnu. (Građani, Podgorica)

Vidim da postoje neke nevladine mreže čak, iz različitih zemalja u regionu. Članovi nevladinog sektora vidim da koordiniraju, da djeluju, da dolaze do fenomenalnih ideja, povezuju se sa fondovima. Apliciraju stranim

fondovima, dosta toga je učinjeno...ali to ne znači da ne može bolje. Naravno mi kao građani očekujemo, sad govorim u svojstvu građana, očekujemo još jedan veći stepen angažovanosti. (Građani, Rožaje)

Ograničenu percepciju uticaja civilnog društva elaborira sljedeći narativ koji tvrdi da taj sektor nije nezavisan od države odnosno da bolja saradnja sa javnim sektorom jača civilno društvo. I naredni narativ ide smjerom kritike civilnog sektora koji bi trebalo da „surađuje, a ne oponira javnom sektoru“.

Da bi bili u pravom smislu taj nevladin sektor, oni moraju da funkcionišu nezavisno od države, a oni nisu nezavisni, nisu svi nevladini sektori nezavisni. U zavisnosti koliko su zavisni od državnog novca toliko su i uspješni. A sigurno su bili svijetla tačka crnogorske istorije. (Građani, Rožaje)

U svakom slučaju veoma ograničen [utjecaj]... Mislim da ih toliko ima da je ovaj segment prilično potcijenjen u smislu njegovog značaja, posebno pomirenje bez obzira što mi nismo bili u direktnom sukobu sa okruženjem i drugim zemljama...Inače, ima često lošeg tumačenje uloge NVO sektora u smislu ono kao opozicija umjesto da sarađuju... Ne znači biti opozicija uvijek reći ne, tako i NVO treba da budu partneri da vide sebe u određenim projektima, da iniciraju, posjete. (Javni sektor, Podgorica)

Zainteresiranost za samo one teme koje se finansiraju iz evropskih fondova još je jedna zamjerka civilnom sektoru.

Nevladin sektor ako ima potporu iz evropskih fondova o određenoj temi oni će pokrenuti to pitanje. Ako ne,... neće niko da se bavi tim pitanjem. Mi priznali to ili ne to je činjenično stanje. (Javni sektor, Podgorica)

Civilni je sektor razjedinjen i slabo sarađuje, a kada bi nastupali ujedinjeno imali bi veći utjecaj na građane i na medije. Za razliku od ranije prezentovanih narativa u kojima se apostrofira podizanje svijesti kao jedna od glavnih funkcija civilnog društva, sljedeći upozorava da to nije ono čime bi se civilno društvo trebalo baviti; njegove bi funkcije trebale

biti zagovaranje i uznemiravanje službenog diskursa.

Civilno društvo može da zagovara i uznemirava, ja ne vidim ništa drugo, čak mislim da je veliko gubljenje energije pokušavajući da osvijestimo. To mora da radi institucija i to mora da radi obrazovni sistem... Ono što je teško na nacionalnom nivou, što je nas suviše malo i suviše rasparčano. Da se sve nevladine organizacije u Crnoj Gori bave ovom temom, to bi bila neka šansa da nešto uradimo na globalnom nivou. Ali sada mi vidim koliko se mi u okviru naših organizacija bavimo tom temom, znači čak nemamo ni organizaciju koja se isključivo bavi tom temom i povezuje. (Civilno društvo,, Podgorica)

O nesaradnji između organizacija civilnog društva govori i narativ koji prenosi iskustvo javnog službenika koji iz svoje perspektive gleda na tu razjedinjenost.

Samo kratko da se nadovežem za ove nevladine organizacije, mi imamo saradnju sa udruženjem porodica nestalih na prostorima Kosova i iz dosadašnje saradnje sa njima i sa ovih skupova na kojima smo prisustvovali, njima prisustvuju uvijek udruženja nestalih sa prostora bivše Jugoslavije. Vidim da nije dovoljno razvijena saradnja između njih, a mislim da bi ta udruženja trebala da imaju značajnu ulogu u cilju pomirenja...Na tim skupovima ja vidim da se oni ni ne pozdravljaju međusobno. To udruženje nestalih na području Kosova oni su stacionirani u Sutormoru i sad su bili sa nama na ovoj konferenciji u Sarajevu i tamo su bili iz Republike Srpske, Bosne, Hrvatske, Kosova i ja vidim da oni uopšte ne komuniciraju...Onda...se zapitam koji je njihov cilj uopšte? (Javni sektor, Podgorica)

U kritici rada organizacija civilnog društva nadalje se ističe premali broj onih koje se bave temom pomirenja, tj. konkretno žrtvama te se malo pažnje posvećuje direktnom kontaktu s ljudima na terenu. Za takvo stanje okrivljuje se „raspodjela sredstava“ od strane EU iako to u ovom diskursu nije dovoljno objašnjeno.

Mislim da je ta regionalna saradnja vrlo problematična, jer su te organizacije i Evropska unija napravile dar-mar. Imate organizacije koje se nepotrebno bave žrtvama, imate organizacije koje se uopšte ne bave žrtvama. I sad imate veliki problem u civilnom društvu, u Crnoj Gori nema ih puno jer nas nema puno, a u drugim državama postoji ta jedna različitost. Mali je broj tih organizacija koje se bave [tom temom] konkretno, i u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Strašno je teško. Ali ne baviti se žrtvama, to je samo u interesu političara, jer oni tim manipulišu. (Civilni sektor, Podgorica)

Međusektorska saradnja

Javni sektor (država) podosta saraduje s organizacijama civilnog društva u zakonodavnom procesu. Organizacije civilnog društva učestvuju u procesima konsultovanja i rasparava o prijedlozima zakonskih i strateških dokumenata.

Kritika radu civilnog sektora se pojavljuje iz ugla zainteresovanosti za novac Evropske unije, no kada su posrijedi slabije finansirani nacionalni projekti toga interesa nema u tako velikoj mjeri. U skladu sa mišljenjem nekih predstavnika javnog sektora, civilni bi sektor trebalo da kritikuje i zagovara svoje vrijednosti, a ne da bude podložan konkursima EU-a. Ozbiljna kritika ide ka evaluaciji kasnijih učinaka projekata koje sprovode nevladine organizacije, jer kada se oni završe, može se dogoditi da se više na nekoj projektnoj temi ne radi, pa se stoga učinci OCD-a mogu evaluirati samo dok traje određeni projekat.

Nema ni jedne tribine, prezentacije javnog skupa gdje smo pozvani a da nije došao neko iz ministarstva... [Imam] saradnju sa 10 nevladinih organizacija. Kod nas nema ni jedan predlog zakona da nije javno pozvan član nevladinog sektora. Ali na ove projekte gdje ima fondova, para iz fonda Evropske unije, tu imamo malo problema jer se javlja veći broj... Iz tih pitanja da se nadovežem da nevladin sektor treba da kritikuje Vladu, ali treba nešto da radi i po svom. Kad ima nešto u budžetu sve se završava čim se te pare potroše, i onda od projekta [nadalje] nema više ništa. (Javni sektor, Podgorica)

Saradnja nevladinog sektora i privatnog sektora nije zadovoljavajuća, štaviše, narativ ukazuje na eksploataciju privatnog sektora od strane nevladinih organizacija, iako cijela situacija nije objašnjena. Negativno iskustvo u radu stvorilo je animozitet prema bilo kakvoj daljnjoj saradnji.

Ja samo hoću da kažem, mene je nevladin sektor eksploatisao... ... mi biznisi nemamo šta da radimo sa vama. Sada postoji velika bitka između nevladinog i biznis sektora što je velika šteta i prvi put se ova tema postavlja u okviru ovakve fokus grupe sa biznisima. (Privatni sektor, Podgorica)

Jedan od narativa tvrdi da bi OCD trebalo da se ponašaju tržišno što znači da bi trebalo da usvajaju i prenose ona znanja koja privatni sektor nema. Iako je ovakav tržišni pristup, predstavljen u sljedećem narativu vjerovatno koristan za privatni sektor, nevladin sektor funkcioniše prema drugačijim pravilima.

NVO treba da se ponaša kao firma, da ima proizvod koji može da proda a malo firma treba da se ponaša kao NVO, da usvoji neka znanja koja ovi nemaju. To je vrhunski pristup, spajanje najrazličitijih krajnosti uvijek daje vrhunske rezultate. (Privatni sektor, Podgorica)

Nevladine organizacije slabo su upoznate s funkcionisanjem privatnog sektora. Iz sljedećeg narativa proizlazi da nemaju dovoljno znanja. Istovremeno, privatni sektor nema dovoljno novca da bi podržavao projekte OCD-a. Iako se ovakvo stanje ocjenjuje trenutnim, ostavljena je mogućnost saradnje, ali bez preciziranja na kojim temama.

Ja konkretno kroz bivši rad vidim da... NVO sektor to dovoljno ne poznaje, da biznis u Crnoj Gori nema dovoljno novca da izdvoje. ... Ja vam opet kažem to je pitanje trenutne situacije. U ovom momentu da se pojavi višak nekih sredstava u domenu... mislim da imaju jako puno tema, gdje je NVO sektor dobar dio tih tema razrađivao u prošlosti. (Privatni sektor, Podgorica)

Organizacije civilnog društva bi svoje mjesto u saradnji s privatnim sektorom mogle pronaći u vezi sa zakonskim inicijativama. Tu bi OCD trebalo da budu korektiv koji bi uvodio u zakone rješavanje problema koji se tiču privatnog sektora.

Pa recimo, evo, da se osvrnemo na taj zakonski dio koji po meni se ne praktikuje i ne uvažava, mnogo bolje bi bilo riješeno da se uključi nevladin sektor sa određenim pitanjima....Po meni kada bi sve nevladine organizacije koliko ih ima u Crnoj Gori radile svoj posao onako kako treba, mi bi sigurno bili zemlja iz snova. Zakoni bi se poštovali. (Privatni sektor, Rožaje)

Saradnja privatnog, javnog i civilnog sektora jedan je od ključnih istraživačkih interesa ovog projekta čiji rezultati pokazuju da je u sadržajnom smislu ta suradnja na niskom nivou. Jedan od faktora je svakako nerazvijenost privatnog sektora kao i njegova volja za saradivanje s javnim i civilnim sektorom. Ekonomski sektor ima male kapacitete i ne razumije koncept „međusektorske saradnje“.

Ono što ispitanici ističu jeste važnost ekonomske stabilnosti i razvijenosti privatnog sektora. Tamo gdje toga nema, ili gdje su regionalno nerazvijena područja, iluzorno je očekivati podršku ili nekakav razvoj.

Nama nije razvijena opština tako da ni ti biznisi [ne funkcioniraju]... Sve se svodi na manji obim posla. Dok je dolje u Podgorici druga priča, luka Bar. Kolašin je druga država, što se tiče biznisa. Rožaje je imalo 10 fabrika sada nema ni jednu, Gornji Ibar industrija nekad je bio grad za primjer poznat i van regije. I koliko je samo radnika zapošljavao gornji Ibar, sad je sve to nešto u pokušaju. Meni kad klijent uđe ja odma znam šta će on i kuda će. (Privatni sektor, Rožaje)

Kada bi na regionalnom nivou postojala saradnja između privatnog, javnog i civilnog sektora ispitanici bi podržali takvu ideju, iako dovode u pitanje kapacitete, volju i želju sektora za saradnjom.

[Regionalna suradnja] definitivno može da doprinese pomirenju. Imamo privatnike koji saraduju s Bosnom i Hercegovinom...i koji su različite vjeroispovijesti...i definitivno ja ne mogu sad da kažem da je došlo do totalnog pomirenja između njih. Ali zaista komunikacija koju imaju oni sa privatnim firmama ovdje me oduševila. Recimo koliko su oni postali prijatelji, koliko se druže. Tu postoji mogućnost nekog pomirenja...Ne samo goli interes. (Građani, Podgorica)

Socijalno preduzetništvo je genralno još uvijek nepoznanica ispitanicima u Crnoj Gori. Neki nikada nisu čuli za taj koncept. Samo je jedan ispitanik ocijenio da postoji veliki potencijal u tom smislu.

Ja vidim tu veliki potencijal. Veliki potencijal i veliko polje manipulacije... Preduzetništvo treba neposredno da se gradi i to je suština, to je odlična stvar, da se neko bavi na terenu, da nije samo preduzetništvo samo pravljenje torbi nego je preduzetništvo ozbiljan rad od socijalno psihološkog podizanja svijesti. Znači tu su veliki potencijali... Ja sam bila na jednom sastanku rekla sam, nemojte molim vas praviti zakone jer zakoni ponesu velike pare, ogromne priče, a na terenu ne ostane ništa. Ono što bi trebalo da rade ta socijalna preduzeća jest da počnu da rade pa da se prema njima u Crnoj Gori stvara zakon. (Civilni sektor, Podgorica)

Zaključci i preporuke

Pokazali smo u prvom dijelu koji se odnosi na konceptualizaciju pomirenja kako je odnos prema ratu u bivšoj Jugoslaviji, a samim tim i pomirenju dvojakog karaktera. Prvo, uočeni su diskursi negacije učestvovanja Crne Gore u ratu, a na tom su tragu i oni koji iznose tvrdnje kako je uloga Crne Gore bila minorna u odnosu na druge zemlje u regionu, te da se ta država može smatrati svojevrsnom „lađom mira u regiji“. Iz takve perspektive pomirenje je najlakše ostvarivo upravo u Crnoj Gori. U takvoj konceptualizaciji, zločini počinjeni u Crnoj Gori smješteni su u pojedinačne slučajeve koji ne narušavaju međuetničku dinamiku.

Drugi pristup miru i pomirenju je dinamičkog karaktera jer podrazumijeva da je pomirenje proces. Pomirenje je prema pojedinim narativima prihvaćeno u nacionalnoj, političkoj eliti, ali ne i u narodu. Upravo zato što je u rukama politike, proces pomirenja nije linearnog karaktera nego je isprekidan, a do sada je prekinut nekoliko puta – diskursi upućuju da su prekidi bili vezani uz interese političke elite. Sa tako postavljenog pristupa proces pomirenja trebao bi biti kontinuiran i evolucijskog karaktera, te nužno isprepleten sa suočavanjem s prošalošću.

Na nivou nacionalnog pomirenja jedan od važnijih rezultata je i da su ispitanici iz Rožaja (Bošnjaci) iskazali znatno kritičniji pristup u obradi

postavljenih tema. Smatra se kako pomirenje nije prihvaćeno, te ukazuju na postojanje većinskog nacionalizma sa kojim se suočavaju u svakodnevnom životu, a time i upozoravaju da su kao manjina u odnosu na većinsko stanovništvo diskriminirani. Takav diskurs prožima većinu obuhvaćenih tema. Stanovnici sjevernijih područja često su predmet predrasuda i stereotipa.

Identifikovana su tri aktera pomirenja: država, civilno društvo i građani. Država je u tom kontekstu prepoznata kao moćan i najvažniji nosilac izgradnje mira, no to ne znači da postoji povjerenje da će se ta njena uloga i ostvariti. Pomirenje bi se trebalo u prvom redu ostvariti među građanima i to na nivoima: obitelj-susjedstvo-obrazovanje, dakle u privatnoj i privatno/javnoj sferi. Ovakav prijedlog suprotan je rezultatima istraživanja koja upućuju na nezainteresiranost mladih za proces pomirenja.

Analiza prepreka pomirenja pokazuje kako oni ispitanici koji imaju znanja o procesima potraživanja mrtvih i nestalih u područjima u kojima je ratovala i Crna Gora su znatno pesimističniji, te ocjenjuju da će do pomirenja teško doći. Taj će proces biti dodatno otežan ukoliko se nacionalizam ne „drži pod kontrolom“. Prepreke izgradnji mira locirane su nadalje u medijima i njihovom (slabom) interesu za izvještavanje o pomirenju (izbjegavanje kritičkog diskursa i revalorizacije uloge države u ratu), a tu se pojavljuje i diskurs koji područje Balkana smješta u konstantno konfliktno područje u kojem vladaju „nasilni kodovi ponašanja“. Ovo posljednje upućuje na svojevrsnu kulturološku uslovljenost koja ne podržava mirno rješavanje sukoba već ohrabruje rješavanje problema silom.

Mjesta zločina u Crnoj Gori na kojima je došlo do stradanja još uvijek nisu službeno priznata – to je prepoznato kao ključna tačka nacionalnog osvještavanja. Međutim, javnost o tim događajima nije dovoljno informirana, a civilno društvo koje ima informacije, nije dovoljno moćno da bi ih moglo plasirati u medije.

Regionalni nivo pomirenja procjenjuje se kroz pristupanje evropskim integracijama, ali se zapravo od tih integracija više očekuje dobrobit vezana za kvalitet života nego uz pomirenje. Pomirenje bi se, gledano iz regionalnog konteksta, prije trebalo dogoditi unutar nacionalnih država (saznavanje istine, prihvatanje prošlosti, procesuiranje zločina). Od važnijih tema, za istaknuti je odnos Hrvatske i Srbije koje imaju negativan uticaj na ukupne, regionalne odnose. Takođe, desne političke tendencije u tim zemljama izazivaju bojazan i procjenjuju se štetnima.

Perspektive nacionalnog i regionalnog pomirenja svakako bi trebalo da budu obilježene umrežavanjem civilnog društva i javnog sektora. Osim toga, poboljšanju situacije doprinijela bi nova generacija političara, što kod nekih ispitanika sugerise na važnost političke promjene. Od ostalih aktera spominju se mlade generacije koje bi trebalo da više regionalno komuniciraju. Ekonomija nije posebno naglašena u narativima ali tamo gdje jeste, u njoj se vidi važna poluga zbližavanja država u regiji.

Raspon ocjena uloge organizacija civilnog društva u procesu pomirenja kao i evaluacija rada tog sektora je širok. Građani hvale angažman civilnog društva, javni sektor tvrdi da civilno društvo nije nezavisno, ali bi to trebalo biti, dok su pripadnici fokus grupa civilnog društva (ali i javnog sektora) izrazito kritični. Svakako se od civilnog društva i nadalje puno očekuje; međusobno povezivanje i zajedničko djelovanje jedna je od ideja koja bi mogla pomoći jačanju njegove društvene moći. Takođe, tema pomirenja kao takva u domenu je rada jako malog broja civilnih organizacija. Projektna orijentisanost, pogotovo kada je riječ o pomirenju nije poželjna, već kontinuitet rada na istoj problematici što upućuje na nužnost fokusiranja i specijalizacije organizacija civilnog društva.

Međusektorska saradnja sva tri sektora (javni, privatni, civilni sektor) nije u dovoljnoj mjeri zastupljena niti prepoznata. Saradnja civilnog i javnog sektora postoji dok se ekonomski sektor prije percipira kao donator, a manje kao partner civilnom društvu. Privatni sektor se smatra osiromašenim, te onim koji takođe treba pomoć. Jedna od ideja koja se pojavila jeste da bi civilni sektor trebalo zapravo da pomogne ekonomski u onim područjima koja su za njega problematična (npr. zakoni koji ne olakšavaju poslovanje).

Zaključno, obzirom na zahtjeve EU i ponašanje države, proces pomirenja nije daleko odmakao. Takvu poruku dobijaju i građani, a prema ranije predstavljenim istraživanjima za proces pomirenja nema pretjeranog interesa čak ni u stručnoj javnosti.

Uloga civilnog društva mogla bi podstaći ostale važne aktere na eventualnu saradnju, no, kako je uloga civilnog društva ocijenjena kontroverznom, samo se od onih organizacija koje su usmjerene ka temi pomirenja može očekivati potencijal koji može pokrenuti promjene.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Ciljevi ovog istraživanja bili su utvrditi mišljenja i stavove predstavnika četiri sektora (javnog, privatnog, civilnog, građanskog) o izgradnji mira i procesu pomirenja u sedam zemalja (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Makedonija, Albanija i Turska). U istraživanje se pošlo od opšte pretpostavke kako je pomirenje pozitivan proces koji razvija društvo i društvene institucije.

Najvažnije zaključke iznosimo temeljem promatranih društvenih razina istraživanja.

- Proces pomirenja pod uticajem je želje za pristupanjem Evropskoj uniji i zahtjevima međunarodnih institucija u vezi sa usvajanjem evropskih standarda, preporuka i vrijednosti vezanih uz pristupanje u članstvo EU.
- Pravna regulativa svih posmatranih država (ustavi, zakoni, strategije, dokumenti) su usvojeni (specifičnosti su navedene u izvještaju). Međutim, postoji jasno izražena diskrepancija između pravne regulative i ostvarenja politika pomirenja pogotovo prilikom otvaranja pitanja krivice za ratne zločine i njihovo procesuiranje što je područje omeđeno političkim odlukama i interesima.
- Države nisu u potpunosti prihvatile odgovornost za svoju ulogu u sukobima pa samim time ne postoji nacionalni konsenzus po pitanju odgovornosti. Veliki značaj u procesu prihvatanja odgovornosti ima međunarodna zajednica i Haški sud čije odluke u društvima zahvaćenim njegovim uticajem nisu prihvaćene.
- Post-konfliktna izgradnja država je daleko teža jer zahtijeva širu rekonstrukciju političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa pa se iz te perspektive može reći kako pomirenje nije prihvaćeno nego je prije riječ o isprekidanom procesu koji je započela država ali koji nije doveden do kraja te se kao rezultat nije ostvarilo međusobno povjerenje između etničkih grupa.

- U onim državama u kojima je zadržan kontinuitet političke vlasti u post-konfliktnom periodu, proces pomirenja je najčešće obilježen nacionalističkim diskursom političkih elita koje se žele zadržati na položajima vlasti.
- Najvažniji akter pomirenja država u suprotnosti je s društvom i njegovim shvatanjem pomirenja. Ispitanici u svim analiziranim zemljama smatraju da država otežava procese pomirenja zbog zaštite partikularnih interesa (interesi političkih elita, ukupni državni interesi, interesi međunarodne zajednice). Ponašanje država i političara doživljava se sa velikom dozom podozrenja i nepovjerenja.

Preporuke:

- Jačanje politika mira opšta je preporuka koja se tiče političkog nivoa s obzirom na to da je država najvažniji faktor pomirenja analiziranih zemalja. To podrazumijeva dalji razvoj demokratije, liberalno shvatanje ljudskih prava, vrijednosti tržišta, razvoj sekularne države te otvorenost prema globalizacijskim tokovima. Razvoj konsolidovane demokratije smanjio bi u budućnosti mogućnost da nosioci vlasti rješenja za probleme zatraže uz pomoć oružane sile jer bi time doveli u pitanje uspostavljene političke i tržišne (ekonomske) odnose s drugim zemljama.
- Uspostavljanje strukturne jednakosti te jačanje ljudskih i građanskih prava trebalo bi biti popraćeno osnivanjem ili reformiranjem institucija.
- Jačanje i saradnja civilnog sektora u zaštiti prava etničkih manjina i dalje bi trebalo biti u interesu država ali i međunarodne zajednice. To bi doprinijelo daljem razvoju civilnog društva koji u procesima uspostavljanja pomirenja ima vrlo važnu ulogu.
- Države bi trebalo biti zainteresovane da o svim relevantnim društvenim sferama (ekonomiji, politici, kulturi) daju relevantne i otvorene informacije u kontekstu pomirenja kako bi time postepeno stvarale preduslove za podršku građana.
- Jednaka zainteresovanost države za sve navedene sektore trebalo bi da podstakne njihovu međuzavisnost i povezanost kako bi se spriječili daljnji sukobi.

Najvažniji akteri srednjeg nivoa tzv. „učvršćivači mira“ nalaze se u ekonomskom, civilnom te obrazovnom i kulturnom sektoru (Srbija, Kosovo, Albanija) jer je za ostvarenje pomirenja potreban širok konsenzus i podrška, međusobno prepoznavanje i uvažavanje. Pojedinci aktivni u ovim sektorima imaju dobar uvid u društveni kontekst, kao i odnose moći na najvišem društvenom nivou.

S obzirom na to da je civilni sektor predmet posebne analize, zaključci i preporuke za ovaj nivo su sljedeći:

- Za post-konfliktne zemlje i Albaniju (izuzetak je Turska zbog povoljnijih ekonomskih prilika u odnosu na ostale posmatrane zemlje) ekonomija je važan faktor pomirenja koji kreira i učvršćuje veze između nekad sukobljenih strana.
- U post-konfliktnim zemljama regiona (i Albaniji) ekonomski sektor je urušen, a zbog procesa tranzicije mnogi ljudi su ostali bez posla. Ekonomski sektor je oslabljen i slabo prijemčiv za saradnju sa civilnim društvom iako postoji svijest kako je razvoj povezan s procesom pomirenja.
- Pripadnici ekonomskog sektora nisu prepoznati kao nosioci pomirenja niti od strane države niti od njih samih. Čak ih ni civilno društvo nije u dovoljnoj mjeri motivisalo niti zainteresiralo za saradnju. Međusektorska saradnja (javni, privatni, civilni sektor) nije u dovoljnoj mjeri zastupljena. Oba sektora, civilni i privatni orijentisani su više na javni sektor nego na međusobnu suradnju.
- Društvena odgovornost ekonomskog sektora uključuje odnos ravnopravnosti i jednakog pristupa prema (potencijalnim) radnicima nezavisno od njihove etničke/vjerske pripadnosti.
- Regionalna saradnja uspostavlja se kao sredstvo i cilj za unaprjeđenje procesa pomirenja. Najvažniji akteri vide se u civilnom društvu i ekonomskom sektoru koji bi time revidirali svoj dosadašnji (klijent-donator) odnos.
- O socijalnom preduzetništvu ispitanici u velikoj većini nisu uopšte informisani ili o tome imaju minimalna znanja.
- Ispitanici iz svih zemalja bi se priključili regionalnoj inicijativi koja bi okupljala različite sektore i facilitirala pomirenje, ali ne znaju kako bi ta inicijativa trebalo izgledati i šta bi trebalo da obuhvati. U

svim zemljama se ističu faktori informisanja i inkluzije širokog kruga činilaca u procese planiranja takve inicijative kao uslov uključivanja u kasnijim koracima. Zbog nepovjerenja u institucije u vlastitoj zemlji, očekuje se da jedan takav proces bude transparentan.

- Kulturna saradnja u zemljama regiona doživljava se izrazito značajnom.
- Mediji, kao dio kulturnog sektora su pod velikim uticajem politike te se u post-konfliktnim zemljama okrivljuju za širenje negativnih informacija ili pak za izbjegavanje teme mira i pomirenja.
- Faktor obrazovanja prepoznat je kao jedan od ključnih u procesima pomirenja. Iako ispitanici nisu zadovoljni aktualnim obrazovnim sistemom, niti materijom o pomirenju i istoriji koja se prenosi učenicima, u ideji, vjeruju da je obrazovanje faktor koji ima najveću moć pri smanjivanju etničkih predrasuda.

Preporuke:

- Lociranje i stvaranje mreža saradnje s kvalitetnim organizacijama koje u široj zajednici slove kao vjerodostojne i stručne u području izgradnje mira i pomirenja
- Lociranje kvalitetnih pojedinaca iz malog i srednjeg preduzetništva koji bi bili spremni za saradnju
- Podsticanje lokalnog umrežavanja malog i srednjeg preduzetništva kroz inovativne pristupe kako bi proširili svoj društveni uticaj
- Jačanje svijesti (informisanje i edukacija, tematske diskusije) malog i srednjeg preduzetništva o njihovoj ulozi u uspostavljanju pomirenja, te o činjenici da u specifičnim sredinama profit nije jedini okvir njihovog djelovanja.
- Edukovati preduzetnike i članove organizacija civilnog društva o novim formama preduzetništva (npr. socijalno preduzetništvo i njegova uloga u društvenoj zajednici)
- Podsticanje regionalne saradnje među privrednim subjektima (razmjena znanja i iskustava).
- Informisanje o važnosti uloge privatnog sektora u procesu pomirenja.

- Motivisanje i obrazovanje preduzetnika o mogućnostima saradnje sa civilnim sektorom
- Podsticanje kulturnih događanja i razmjena
- Sprovođenje istraživanja o kontaminiranosti udžbenika nacionalnim stereotipima i predrasudama
- Uključivanje učenika u neformalno obrazovanje u organizaciji civilnog društva.
- Podsticanje edukacije novinara o radu civilnog društva i o temi pomirenja

Jačanje strukturnih elemenata nije dovoljan uslov da bi se pomirenje ostvarilo i kako bi se spriječili novi sukobi. Istraživanja upućuju na nužnost facilitacije psihološkog procesa koji podržava mir odnosno izgradnju društvenih uvjerenja koja su suprotna onima koja su dovela do sukoba. Individualni ili nivo analize stavova pojedinaca (građana) o pomirenju pokazao je sljedeće:

- Konceptualizacija pomirenja od strane ispitanika potvrdila je ranije iznesene teorijske uvide o postojanju različitih vrijednosnih obrazaca i ličnih perspektiva ispitanika neodvojivih od njihovih individualnih i kolektivnih identiteta i kultura kojima pripadaju.
- Pojmovi kao što su pravda, pravednost, istina i oprost koji se pojavljuju u konceptualizaciji pomirenja nužni su za uspostavljanje restorativne pravde u kojoj je naglasak na strani žrtve s obzirom da građani nisu zadovoljni načinom radova sudova i ne osjećaju da je njihovim radom pravda izvršena. Međunarodni sud u Hagu smatra se političkim sudom koji pod uticajem politike vrši selektivna suđenja.
- Građani naglašavaju kako bi trebalo kazniti individualne počinitelje zločina te tako individualizovati krivicu (ostvarenje retributivne pravde) kako oni ne bi bili nosioci kolektivne krivnje.
- Učenje o prošlosti, te usvajanje kolektivnih, nacionalnih mitova dobrim dijelom se usvaja na porodičnom nivou na koji je teško uticati.

- Primjetna je generacijska polarizacija građana koja u procesu izgradnje mira ide u korist mladih generacija. U svim zemljama spominju se mladi kao bitna društvena grupa. Isto tako, ne postoji konsenzus jesu li mladi otvoreniji ili ne, ali u ideji, oni bi trebalo da budu predvodnici snažnijeg povezivanja i procesa pomirenja kao takvog.
- Oslonjenost na stare nacionalne mitove i retorike ne ostavlja prostora pojedincima za izgradnju povjerenja prema drugim etnicitetima.
- Građani post-konfliktnih zemalja zainteresovani su za poboljšanje kvaliteta života za koji smatraju da bi se znatno unaprijedio ukoliko bi postojala regionalna saradnja (u što spada i otvaranje granica i mobilnost stanovništva)

Preporuke:

- Edukacija i otklanjanje stereotipa i predrasuda građana sličnog socioekonomskog statusa i kulturnog kapitala; podsticanje samokritičnosti i objektivnosti u ocjeni ponašanja tokom sukoba
- Uticanje na smanjenje osjećaja straha, mržnje ili osvete usmjerenim psihosocijalnim programima
- Podticanje kulturnih i omladinskih razmjena
- Podticanje participacije građana (osobito mladih) u organizacijama civilnog društva
- Stvaranje novih simbola koji će povezivati i učvršćivati društveno povjerenje

Drugi istraživački cilj bio je doći do podataka o tome kako ispitanici ocjenjuju i percipiraju ulogu civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnji mira.

U svakoj zemlji postoji pozitivan diskurs o civilnom društvu u procesu pomirenja, ali i različiti intenziteti negativnih stavova o svrsi i načinu rada organizacija civilnog društva. Negativan diskurs o civilnom društvu nije monolitan. Iako se ispitivalo o ulozi civilnog društva u pomirenju, često je tema skrenula na suštinske probleme s civilnim društvom, tj. nije se govorilo o organizacijama civilnog društva u procesu pomirenja, već su

se izricale kritike na samo civilno društvo. Upućene kritike na rad civilnog društva mogu, ali i ne moraju imati uticaj na njegovu ulogu u procesu pomirenja, ali ta veza ovdje nije pokazana.

Preporuke:

- Jačati unutrašnje stručne kapacitete (unaprjeđivanje znanja o važnosti izgradnje mira)
- Specijalizovati ljudske resurse za bavljenje pomirenjem
- Okupljati slične organizacije u tematske mreže i platforme (veća vidljivost i učinkovitost u provođenju programa)
- Umrežavati se i saradivati isključivo s kvalitetnim, civilnim organizacijama na lokalnom nivou
- Koristiti tehnološki inovativne načine u komunikaciji s ciljnim grupama, posebno mladima
- Uspostavljati programsku i stratešku komunikaciju (ciljano) prema svim do sada prikazanim sektorima (politički, ekonomski, kulturni)
- Transparentno izvještavati javnost o postignućima u području pomirenja kroz medije, a ukoliko to nije moguće pronaći inovativne načine promovisanja vlastite djelatnosti (društvene mreže, javna događanja i aktivnosti). Uključiti različite sektore u promociju svog rada
- Programe usmjeravati prema mladima (interkulturalno učenje i povezivanje), ali i ostalim generacijskim grupama
- Permanentno raditi s građanima kako bi se zainteresirali za rad civilnog društva i proširila baza djelovanja
- Osigurati kontinuirano bavljenje temom pomirenja, a ne samo projektno kroz uključivanje mladih, volontera i sl.

Preporuke za programe usmjerene prema ekonomskom sektoru:

- Ojačati unutrašnje kapacitete organizacija civilnog društva sa stručnim pojedincima
- Programe pokretati u saradnji s kvalitetnim pojedincima i

preduzećima koja imaju ugled u društvenoj zajednici

- Regionalno se umrežavati s jakim organizacijama civilnog društva koje imaju kapacitete za izvođenje programa
- Prema privrednom sektoru koristiti stručne potencijale koji razumiju kako taj sektor funkcioniše kako bi se osigurala učinkovita i jasna komunikacija te razumljivost
- U pristupu privatnom sektoru objasniti i edukovati o važnosti njihovog djelovanja u društvenoj zajednici s mirovnog aspekta
- Edukovati privrednike o novim formama preduzetništva koje idu na korist socijalnoj inkluziji diskriminiranih grupa čak i ako ne postoji zakonska regulativa
- Lokalno umrežiti privredne subjekte vodeći računa da su oni po osnovnim osobinama „podjednakog ranga“
- Jasno i otvoreno potencijalnim partnerima istaknuti prednosti i nedostatke uključivanja u regionalne programe povezivanja
- Koristiti nove tehnologije (web site, društvene mreže, aplikacije) kako bi rad na programima bio transparentan i otvoren javnosti

LITERATURA

Akcija za ljudska prava (2013). Izvještaj: Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori.

<http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf>

Annual Report on the Activity of the People's Advocate, (2016) Republic of Albania. <http://www.avokatipopullit.gov.al/sites/default/files/ctools/REPORT%20ENGLISH%202015.pdf>

Attitudes towards war crimes, the ICTY and the national judiciary, 2011, Report: Statistical tables. OSCE.

Banfield, J., Gündüz, C. (2006). *Local business, local peace: The peacebuilding potential of the domestic private sector*. International Alert.

Barbieri, S. i dr. (2013). Overcoming Ethnic-Based Segregation: How to Integrate Public Schools in Macedonia and Bosnia and Herzegovina https://dgap.org/sites/default/files/article_downloads/zasto_ne_bosnia-herzegovina_idscs_macedonia_overcoming_ethnic-based_segregation.pdf

Bar-Tal, D., Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. U: Y. Bar-Siman-Tov (ur). *From conflict resolution to reconciliation*.(11-38). Oxford: Oxford University Press.

Bežovan, G. i Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Björkdahl, A., Höglund, K. (2013). Precarious peacebuilding: Friction in global-local encounters. *Peacebuilding*, 1(3), 289-299.

Bloomfield, D. (2006). *On good terms: Clarifying reconciliation*. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Bloomfield, David, 2003: "Reconciliation: An Introduction," u: Bloomfield, Barnes and Huyse (eds.): *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm, IDEA, pp. 10-18.

Cuhadar, E.; Punsmann. B. G. (2012). *Reflecting on the Two Decades of Bridging the Divide: Taking Stock of Turkish-Armenian Civil Society Activities*. Ankara: Tepav.

Dees, J. G., Emerson, J., and Economy, P. (2001). *Enterprising Nonprofits: A Toolkit for Social*

Dekker, P. (2009). Civicness: From Civil Society to Civic Services. *Voluntas*, 20: 220-238.

Delaye, D. (2015) Što je to tranzicijska pravda. *Političke analize* 6(21): 51-54.

Delhey, J., Newton, K. (2003). Who trusts? The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5 (2): 93 – 137.

Doyle, M. W. (2012). *Liberal peace: Selected essays*. London: Routledge. *Entrepreneurs*. New York: Wiley,

Evropska komisija (2014). Izvještaj o napretku Crne Gore za 2014. koji prati saopštenje komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom komitetu i komitetu regiona. Strategija proširenja i glavni izazovi 2014-2015.

<http://www.ujn.gov.me/wp-content/uploads/2014/11/Izvjestaj-o-napretku-2014.pdf>

Fischer, M., Petrović-Ziemer LJ. (ur). (2013). *Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia*. Berlin: Berghof Foundation.

Forster, R., Mattner, M. (2006). Civil society and peacebuilding: potential, limitations and critical factors. Report No. 36445-GLB

Fung, A. (2003). Associations and Democracy: Between Theories, Hopes and Realities. *Annual Reviews of Sociology*, 29: 515 – 539.

Gorgulu, A. (2008). *Turkey-Armenia relations: a vicious circle*. Istanbul: Tesev.

Gorjanc-Prelević, T. (ur) (2011). *Ljudska prava u Crnoj Gori 2010-2011*. Podgorica: Akcija za ljudska prava.

Građanska alijansa (2014). Rezultati istraživanja stavova studenata pravnih fakulteta o suočavanju s prošlošću.

<http://www.gamn.org/images/docs/cg/izvjestaj-o-stavovima-studenata-o-suocavanju-sa-prosloscu.pdf>

Hamber, B., Kelly, G. (2004). A working definition of reconciliation. *Democratic Dialogue*.

<http://cain.ulst.ac.uk/dd/papers/dd04recondef.pdf>

http://www.hraction.org/wp-content/uploads/Ljudska_prava_u_Crnoj_Gori_2010-2011.pdf

Hutchison, E., Bleiker, R. (2013). Reconciliation, u: R. Mac Ginty (ur). *The Routledge handbook of peacebuilding*, Abington: Routledge. 81-90.

İçduygu, A., Toktas, Ş., Ali Soner, B. (2008). The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, 31(2), 358-389.

Jansen, S. (2016). *First as tragedy, then as teleology: the politics/people dichotomy in the ethnography of Post-Yugoslav nationalisation*. *Conflict and Society*, 2(1), 164-180. DOI: 10.3167/arcs.2016.020115

Killick, N., Srikantha, V. S., Gündüz, C. (2005). The Role of Local Business in Peacebuilding. http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/killick_etal_handbook.pdf

Klekoski, S. (2011) *Interethnic relations in Macedonia*. Skopje: Macedonian Center for International Cooperation.

Kostovicova, D. (2013). Civil society and reconciliation in the Western Balkans: great expectations? U: Prifti, E. (ed): *The European Future of the Western Balkans: Thessaloniki@ 10 (2003-2013)*. Conde-sur-Noireau: European Union Institute for Security Studies. 101-107.

Krzalovski, A. i sur. (2010) *Discrimination based on ethnicity. Survey report*. Skopje: OSCE.

Lederach, J.P., (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.

Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russel Sage Foundation.

Mac Ginty, R. (2010). Hybrid peace: The interaction between top-down and bottom-up peace. *Security dialogue*, 41(4), 391-412.

Marić, B. (ur.) (2014). Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori – slučaj “Morinj”.

<http://media.cgo-cce.org/2014/12/cgo-cce-proces-suocavanja-sa-prosloscu-u-cg-slucaj-morinj.pdf>

Muradyan, A. (2015). *An island within an island: Educational Needs Assessment of Armenian Migrants in Turkey*. Istanbul: Yuva.

Newman, E., Paris, R., Richmond, O. P. (Eds.). (2009). *New perspectives on liberal peacebuilding*. Tokio, NY, Paris: United Nations University Press.

Newton, K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22(2): 201–214.

Newton, K. (2004). Društveni kapital i demokratija, u: Edwards, B.; Foley, M.; Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila: debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u uporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 300 – 311.

Nezavršeni mir – potreba za dugoročnom strategijom u BiH (2010) Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld. <http://ndcsarajevo.org/files/Nezavršeni%20mir%20HR.pdf>

Nikolić-Ristanović, V. (2015). Communication about the past and reconciliation: lessons from the Western Balkan. *Restorative Justice*, 3(2), 188-211.

Nikolić-Ristanović, V. i dr. (2014). Research report on interethnic conflicts and citizens' perception of security. http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_6.2_Research_report_on_interethnic_conflicts_and_citizens_security_perceptions_.pdf

Ostavljanje prošlosti za sobom - Stajališta mladih u Bosni i Hercegovini (2012) Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld. www.saferworld.org.uk/downloads/pubdocs/PPP%20BiH%20report%20Croatian.pdf

Paffenholz, T. (2014). International peacebuilding goes local: analysing Lederach's conflict transformation theory and its ambivalent encounter with 20 years of practice. *Peacebuilding*, 2(1), 11-27

Petrović, V., Pokuševski, D. (ur.) (2016). *Ljudska prava u Srbiji 2015: pravo, praksa i međunarodni standard ljudskih prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

<http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/04/Ljudska-prava-u-Srbiji-2015.pdf>

Pifti, E. (ur.). (2013). *The European Future of the Western Balkans: Thessaloniki@ 10 (2003-2013)*. Conde-sur-Noireau: European Union Institute for Security Studies.

Putnam, R. D. (2008). *Kuglati sam*. Novi sad: Mediterran publishing.

Religious freedom in Turkey: Situation of religious minorities (2008). Policy Department External Policies. European Parliament.

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/389026/EXPO-AFET_NT\(2008\)389026_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/389026/EXPO-AFET_NT(2008)389026_EN.pdf)

Richmond, O. P. (2006). The problem of peace: understanding the 'liberal peace'. *Conflict, Security & Development*, 6(3), 291-314.

Richmond, O. P. (2009) "Beyond liberal peace? Responses to "backsliding"" u: Newman, E., Paris, R., Richmond, O. P. (ur). *New perspectives on liberal peacebuilding*. Tokio, NY, Paris: United Nations University Press. 54-77

Richmond, O. P. (2015). The dilemmas of a hybrid peace: Negative or positive?. *Cooperation and Conflict*, 50 (1), 50-68.

Richmond, O. P., Mitchell, A. (2011). *Hybrid forms of peace: From everyday agency to post-liberalism*. Palgrave Macmillan.

Šalaj, B. (2011). Civilno društvo i demokracija. Što bi Tocqueville i Putnam vidjeli u Hrvatskoj? *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (49 – 71).

Sejfića, I. i dr. (2013). *Mladi i mirovni rad u BiH*. Sarajevo: FES.

Slapšak, S., Kandić, N. (2015). *Tranziciona pravda i pomirenje u postjugoslavenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava*. Beograd: Koalicija za REKOM.

Tepšić, G. i dr. (ur) (2015). *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima*. Beograd: Berghof Foundation.

Tocquville, A. (1990). *O demokratiji u Americi*. Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.

Topić, T., Živanović, A., Žolja, A. (ur.) (2008). *Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Helsinški parlament građana.

<https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/Mirovni-aktivizam-u-BiH.pdf>

Trako Poljak, T. (2016). *Hrvatski simbolički identitet*. Zagreb: Timpres.

Tranziciona pravda u postjugoslavenskim zemljama. Izveštaj za 2010-2011. godinu. (2012) Beograd: Fond za humanitarno pravo. http://cdtp.org/wp-content/uploads/2014/02/f_3080_sr-izvjestaj-o-tranzicionoj-pravdi-2010-11.pdf

Westholm, A., Montero, J. R., Van Deth, J.W. (2007). Introduction: citizenship, involvement, and democracy in Europe, u: Jan W. van Deth, José Ramón Montero i Anders Westholm (ur.): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis*. Routledge: London i New York, str.: 1-32.

Wilkes, G.R. i dr. (2013). *Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje Rezultati istraživanja provedenog u 13 gradova širom Bosne i Hercegovine u svibnju 2013*. Edinburg i Sarajevo: CEIR.

Wollebaek, D., Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31: 32-61.

Written Comments by the European Roma Rights Centre (2016). For Consideration by the European Commission concerning Roma Inclusion in the Western Balkans Progress Reports 2016. <http://www.errc.org/cms/upload/file/ec-submission-on-roma-inclusion-in-the-western-balkans-july-2016.pdf>

Žagar, M. (2010). Rethinking Reconciliation: The Lessons from the Balkans and South Africa. *Peace and Conflict Studies*, 17(1), 144-175.

Zmerli, S. (2010). Social capital and norms of citizenship: An ambiguous Relationship? *American Behavioral Scientist*, 53 (5): 657-676.

	Sektor	Geografsko područje	Spol	Dob	Stupanj obrazovanja	Socioprofisionalni status	Velicina naseља	Nacionalnost	Vjeroispovijest
Albanija (N=44)	P (13) CD (10) J (4) G (17)	GG (26) PP (18)	M (22) Z (22)	1 (10) 2 (11) 3 (9) 4 (9) 5 (2)	OŠ (9) SS (22) VSS (13) DR	Z (35) N (3) S (1) U (4)	1 2 (12) 3 (8) 4 5 (24)	A (31) G (12)	I (8) PK (16) KK (1) AT (6) K (5)
Bosna i Hercegovina (N=49)	P (12) CD (16) J (8) G (13)	GG (32) PP (17)	M (28) Z (21)	1 (3) 2 (20) 3 (13) 4 (9) 5 (4)	OŠ (5) SS (3) VSS (7) VSS (39) DR (0)	Z (36) N (7) S (4) U (2)	1 (1) 2 (2) 3 (18) 4 (2) 5 (24)	B (17) H (6) S (11) C (1) Bih (6) DR (2)	I (19) KK (4) PK (9) AT (11)
Crna Gora (N=42)	P (12) CD (15) J (5) G (11)	GG (24) PP (18)	M (22) Z (20)	1 (3) 2 (15) 3 (11) 4 (10) 5 (3)	OŠ (10) SS (10) VŠ (4) VSS (27) DR	Z (37) N (2) S (1) U (2)	1 (2) 2 (19) 3 (17) 4 (3) 5	C (17) B (15) A (4) S (1) DR (2)	PK (12) I (23) AT (4)
Kosovo (N=53)	P (14) CD (15) J (8) G (16)	GG (30) PP (22)	M (24) Z (29)	1 (9) 2 (11) 3 (6) 4 (11) 5 (2)	OŠ (7) SS (7) VŠ (19) VSS (24) DR (3)	Z (39) N (6) S (4) U (2)	1 2 (13) 3 (16) 4 (9) 5 (15)	A (22) K (6) S (22) M (1)	I (22) PK (22) KK (1) AT (1)
Makedonija (N=52)	P (15) CD (14) J (8) G (15)	GG (30) PP (22)	M (35) Z (17)	1 (6) 2 (16) 3 (11) 4 (8) 5 (1)	OŠ (14) SS (14) VŠ (4) VSS (29) DR (5)	Z (34) N (4) S (14) U	1 (1) 2 (4) 3 (24) 4 (4) 5 (19)	M (40) A (9) V (1) S (1)	I (9) PK (20) AT (5) K (15)
Srbija (N=37)	P (10) CD (11) J (5) G (11)	GG (22) PP (15)	M (15) Z (22)	1 (1) 2 (18) 3 (7) 4 (9) 5 (2)	OŠ (11) SS (11) VŠ (2) VSS (24) DR	Z (31) N (4) S (1) U (1)	1 2 3 (1) 4 (13) 5 (22)	S (22) B (12) A (1)	I (13) PK (18)
Turska (N=31)	P (7) CD (8) J (3) G (13)		M (14) Z (15)	1 (8) 2 (12) 3 (5) 4 (2) 5 (1)	OŠ (1) SS (5) VSS (21) DR (3)	Z (19) N (3) S (6) U	1 2 3 4 5 (30)	T (17) AR (9) DR (1)	I (3) AT (5) K (6) DR (3)

1) *kratice za: sektor - P (privatni), CD (civilno društvo), J (javni), G (građani); spol - M (muški), Ž (ženski); stupanj obrazovanja - OŠ (završena osnovna škola), SŠ (završena srednja škola), VŠS (završena viša škola), VSS (završena visoka škola/fakultet), DR (završen doktorat); socioprofesionalni status - Z (zaposlen), N (nezaposlen), S (student), U (umirovljenik); veličina naselja - 1 (<2000 stanovnika), 2 (2000 do 10 000 stanovnika), 3 (10 000 do 100 000 stanovnika), 4 (100 000 do 250 000 stanovnika), 5 (Više od 250 000 stanovnika); nacionalnost - A (Albanac), AR (Armenac), B (Bošnjak), C (Crnogorac), K (Kosovar), S (Srbin), T (Turčin), V (Vlah), BiH (Bosanac); DR (drugo); vjeroispovijest - I (islamska), PK (pravoslavna), KK (katolička), K (kršćanska), AT (ateist/agnostik).

DIVIDED PAST JOINT FUTURE

- The past is just a shadow of the future -

Divided Past–Joint Future is a regional platform that aims for CSOs to be recognised as an important societal factor with strong capacity to implement peacebuilding and reconciliation agenda in the WB and Turkey.

jointfuture.org

Leading applicant

Partners

